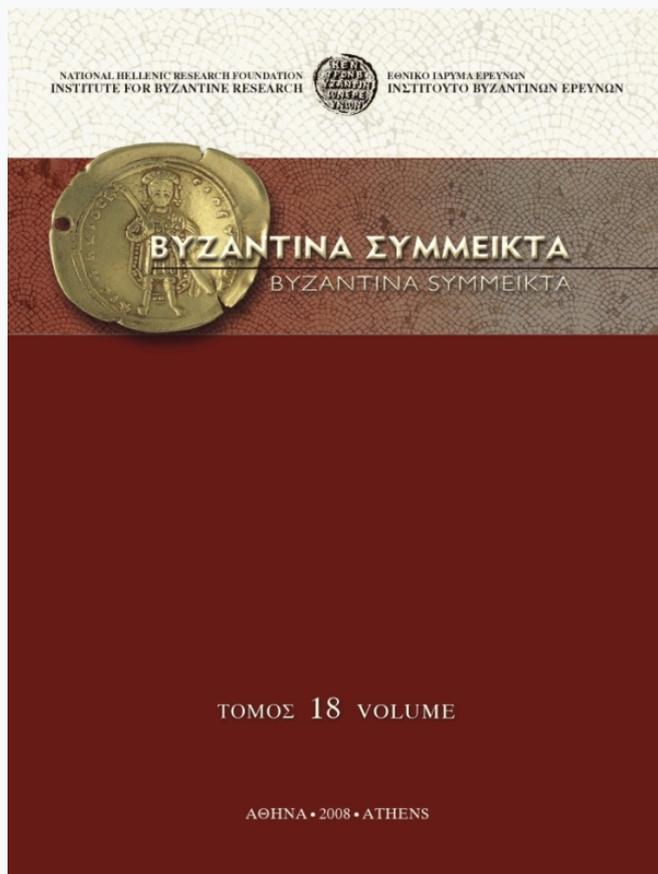

Byzantina Symmeikta

Vol 18 (2008)

BYZANTINA SYMMEIKTA 18

Παρατηρήσεις στη χρήση των υστερορωμαϊκών πήλινων ενσφράγιστων "ιγδίων": η περίπτωση των ιγδίων από τη Βόρειο Συρία

Αναστασία Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

doi: [10.12681/byzsym.267](https://doi.org/10.12681/byzsym.267)

Copyright © 2014, Αναστασία Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΓΙΑΓΚΑΚΗ Α. Γ. (2008). Παρατηρήσεις στη χρήση των υστερορωμαϊκών πήλινων ενσφράγιστων "ιγδίων": η περίπτωση των ιγδίων από τη Βόρειο Συρία. *Byzantina Symmeikta*, 18, 35–75. <https://doi.org/10.12681/byzsym.267>

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΩΝ ΠΗΛΙΝΩΝ ΕΝΣΦΡΑΓΙΣΤΩΝ
«ΙΓΔΙΩΝ»:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ «ΙΓΔΙΩΝ» ΑΠΟ ΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΣΥΡΙΑ

Εισαγωγή

Μία ξεχωριστή κατηγορία πήλινων αγγείων από θέσεις της ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής εποχής που απασχολούν τις τελευταίες δεκαετίες τους μελετητές είναι αγγεία που διακρίνονται από πολύ παχιά, κυρτά ή κοίλα τοιχώματα, επίπεδη ή χαμηλή, δακτυλιόσχημη βάση και παχύ χείλος, είτε πεπλατυσμένο και έντονα έξω νεύον, είτε ευθύ, είτε ευθύ με φαρδύ περιχείλωμα κάτω από αυτό, είτε πεπλατυσμένο με τετράγωνη διατομή¹ (εικ. 1). Σημειώνονται πολλές επιμέρους διαφοροποιήσεις κυρίως ως προς τη διαμόρφωση του χείλους και της βάσης τους, ενώ φαίνεται ότι αγγεία με ευθέα χείλη διαδέχονται πρωιμότερα παραδείγματα, που έχουν πεπλατυσμένο χείλος, με έντονη προς τα κάτω καμπύλη². Στο χείλος υπάρχει

1. Βλ. ενδεικτικά: M. JUNKELMANN, *Panis militaris. Die Ernährung des römischen Soldaten oder der Grundstoff der Macht*, Mainz 1997, εικ. 48, εικ. 49, εικ. 90, πίν. VII, πίν. XVII, 2' S. PALLECCHI, *I mortaria di produzione centro-italica*, *Corpus dei bolli* (Instrumentum 1), Roma 2002, 38 και εικ. 2.

2. J. A. RILEY, The Coarse Pottery from Berenice, στο: *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*, vol. II, εκδ. J. A. LLOYD (Libya Antiqua suppl. V. 2), Tripoli 1979, 296' J. MAGNESS, The Roman Legionary Pottery, στο: *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'uma): A Settlement of the Late First to Second Temple Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex. The Pottery and Other Small Finds*, εκδ. B. ARUBAS - H. GOLDFUS (JRA suppl. 60), Portsmouth, Rhode Island 2005, 98.

συχνά μία συμφυής με αυτό προχοή³ (εικ. 1). Σε ελάχιστες περιπτώσεις τα σωζόμενα παραδείγματα διατηρούν λαβή, ευρισκόμενη συνήθως εκ διαμέτρου αντίθετα από την προχοή⁴. Άλλωστε, τα έντονα κυρτούμενα προς τη βάση χείλη χρησίμευαν στο να διευκολύνουν τη μετακίνηση του σκεύους⁵. Λεπτόρρευστο επίχρυσμα καλύπτει την επιφάνεια των

3. Υπάρχουν πάντως και ιγδία χωρίς προχοή. Βλ. σχετικά: J. MAGNESS, In the Footsteps of the Tenth Roman Legion in Judea, στο: *The First Jewish Revolt. Archaeology, History, and Ideology*, εκδ. J. A. OVERMAN, London, New York 2002, 200' V. G. SWAN, The Latest Ceramic Mortaria in Bulgaria?, *Journal of Roman Pottery Studies* 12 (2005) 175. Προχοή σώζουν ρωμαϊκά ιγδία από θέσεις της κοιλάδας του Ρήνου (F. VILVORDER - A. VANDERHOEVEN, La diffusion des mortiers de la Moyenne Vallée du Rhône en Gaule Septentrionale et sur le Limes Rhénan, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 37 (2001) εικ. 1, 8, 10, 11, 12), από την Κολωνία (M. CARROLL, The Early Roman Pottery Industry in Cologne, Germany: A New Kiln Site in the Oppidum Usiorum, *Journal of Roman Pottery Studies* 11 (2004) εικ. 12, 1), από παραδουνάβιες θέσεις (P. ZSIDI - M. BALLA, The Distribution of Mortars from the so-called Gas Works Potters' Workshop in Aquincum (An Application of Traditional and Archaeometric Methods), *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 36 (2000) 248, εικ. 2), από το Caerleon της Ουαλίας (P. V. WEBSTER - K. F. HARTLEY - A. G. MARVELL - S. H. SELL, A Roman Pottery Kiln at Albernant Farm, Caerleon, Gwent (NGR ST 3680 9140), *Journal of Roman Pottery Studies* 11 (2004) εικ. 8, 104, 108, 118, 119), από το Gelligaer (P. WEBSTER, Roman Pottery Production at Gelligaer, *Journal of Roman Pottery Studies* 12 (2005) 194-195, 198, εικ. 2, 1, 2, εικ. 4, 1, 1), από το Cantley, κοντά στο Doncaster (P. C. BUCKLAND - J. R. MAGILTON, Late Roman Pottery Kilns at Goodison Boulevard, Cantley, Doncaster: Excavations by J.R. Lidster in 1957 and 1962, *Journal of Roman Pottery Studies* 12 (2005) 43, εικ. 13, 7, 11), από την Ιερουσαλήμ (MAGNESS, The Roman Legionary Pottery, 97, εικ. 26, εικ. 30, 1-3' R. ROSENTHAL-HEGINBOTTOM, The 1968 Excavations, στο: *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'uma): A Settlement of the Late First to Second Temple Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex. The Pottery and Other Small Finds*, εκδ. B. ARUBAS - H. GOLDFUS (JRA suppl. 60), Portsmouth, Rhode Island 2005, 254-255, 268-269, αρ. 94, αρ. 162), από ναυάγιο κοντά στις γαλλικές ακτές (M. SABRIÉ - R. SABRIÉ, Epave du Grand Bassin C (Point 5), *Archaeonautica* 3 (1981) 88, εικ. 37, εικ. 41), καθώς και από συλλογές (*L'alimentazione nel mondo antico. I Romani - Età imperiale*, Roma 1987, 161, αρ. 67). Προχοή φέρουν και ιγδία του 7ου αι. από την Κωνσταντινούπολη (J. W. HAYES, A Seventh-Century Pottery Group, στο: M. HARRISON - N. FIRATLI, Excavations at Saraçhane in Istanbul: Fifth Preliminary Report, *DOP* 22 (1968) 206).

4. S. ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, Rote Reibschüsseln: eine Sonderform der Mortaria vom Magdalensberg, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 33 (1996) 157, εικ. 3, 1, εικ. 10.

5. ROSENTHAL-HEGINBOTTOM, The 1968 Excavations, 255.

περισσότερων αγγείων, χωρίς άλλο είδος διακόσμησης. Απαντούν ωστόσο και αγγεία διακοσμημένα με ταινίες ερυθρού χρώματος⁶ γύρω στο χείλος ή με βαθείς αυλακώσεις⁷ και επιπέσεις⁸. Σε ορισμένες περιπτώσεις, σε αγγεία παρόμοιου σχήματος η εσωτερική επιφάνεια κοντά στον πυθμένα τους καλύπτεται από παχύρρευστη εφυάλωση⁹.

Εκτός από το σχήμα, άλλο ιδιαίτερο γνώρισμα αυτών των αγγείων είναι ο εξαιρετικά χονδροειδής πηλός με πάρα πολλές, μεγάλου μεγέθους, προσμείξεις, εμφανείς και με γυμνό οφθαλμό. Πολύ συχνά οι μελετητές σημειώνουν στον πυθμένα τους την ύπαρξη ιδιαίτερα ακανόνιστων και σκληρών κόκκων από ηφαιστειογενές πέτρωμα (όπως για παράδειγμα, βασάλτη)¹⁰. Τα αγγεία της ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής εποχής φέρουν συχνά στην άνω επιφάνεια του χείλους τους σφραγίσματα αποτελούμενα από παραλληλόγραμμο πλαίσιο που περικλείει μία ή, συνηθέστερα, δύο σειρές γραμμάτων με λατινικούς ή ελληνικούς χαρακτήρες (εικ. 1, εικ.

6. Βλ. για παράδειγμα ιγδία από το Cantley: BUCKLAND - MAGILTON, *Late Roman Pottery Kilns*, 43, εικ. 13, 2, 3, 8.

7. Βλ. για παράδειγμα ιγδία από το Cantley: BUCKLAND - MAGILTON, *Late Roman Pottery Kilns*, 43, εικ. 13, 25, 26.

8. ZABEHLICKY-SCHIEFFENEGGER, *Rote Reibschüsseln*, 157, εικ. 3, 1, 2, εικ. 4, 8, 10, εικ. 5, 13, εικ. 6, 15, 16, εικ. 7, 19, 21, 22, εικ. 8, 23, 24

9. Εφυάλωση φέρουν ιγδία από την Κωνσταντινούπολη (HAYES, *A Seventh-Century Pottery Group*, 206 J. W. HAYES, *Excavations at Saraçhane in Istanbul, vol. II, The Pottery*, Princeton 1992, 9-10, εικ. 3. 1-2), από την Κόρινθο (HAYES, *Excavations at Saraçhane*, 10, σημ. 13 G. D. R. SANDERS, *Recent Developments in the Chronology of Byzantine Corinth*, στο: *Corinth XX. Corinth, The Centenary 1896-1996*, εκδ. C. K. WILLIAMS II - N. BOOKIDIS, The American School of Classical Studies at Athens 2003, 390). Βλ. επίσης και εφυαλωμένα ιγδία από την περιοχή του Δούναβη και από τη Σκυθία: SWAN, *The Latest Ceramic Mortaria*, 171-172.

10. D. P. S. PEACOCK, *Petrology and Origins*, στο: *Excavations at Carthage, The British Mission, vol. I, 2. The Avenue du President Habib Bourguiba, Salamambo, The Pottery and other Ceramic Objects from the Site*, εκδ. M. G. FULFORD - D. P. S. PEACOCK, Sheffield 1984, 27 M. G. FULFORD, *The Coarse (Kitchen and Domestic) and Painted Wares*, στο: *Excavations at Carthage, The British Mission, vol. I, 2. The Avenue du President Habib Bourguiba, Salamambo, The Pottery and other Ceramic Objects from the Site*, εκδ. M. G. FULFORD - D. P. S. PEACOCK, Sheffield 1984, 199 PALLECCHI, *I mortaria di produzione centro-italica*, 38 J. W. Hayes, *Handbook of Mediterranean Roman Pottery*, London 1997, 80 M. BONIFAY, *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique* (BAR Int. Ser. 1301), Oxford 2004, 252 ("mortiers à listel cannelé"), εικ. 137, 260 ("autres types byzantins tardifs"). Βλ. και: *L'alimentazione*, 161, αρ. 67.

2). Οι πρώτες απαντούν κυρίως σε θέσεις της Δύσης, ενώ οι δεύτερες εντοπίζονται κατά κύριο λόγο σε θέσεις της ανατολικής Μεσογείου.

Οι μελετητές προκειμένου να περιγράψουν αντικείμενα με τα ανωτέρω χαρακτηριστικά γνωρίσματα, χρησιμοποιούν τους όρους: *mortarium*, *mortar*, *mortier*, *Reibschale* και *pelvis*¹¹. Οι όροι αυτοί σχετίζονται με τη χρήση για την οποία κατασκευάζονταν τα εν λόγω αντικείμενα. Ορισμένοι, δηλαδή, μελετητές υιοθετούν τους όρους *mortarium*, *mortar*, *mortier*, *Reibschale* (ιγδίων), έναντι του όρου *pelvis* (*basin*, ρηχός κάδος-λεκάνη), επιλογή άμεσα συνδεδεμένη με τη διαφορετική χρήση για την οποία προορίζονταν αυτά τα αντικείμενα¹². Ο πρώτος όρος δηλώνει ότι τα αντικείμενα αυτά χρησιμοποιούνταν με μεγαλύτερη βεβαιότητα για το κοπάνισμα ή το άλεσμα ποικίλων προϊόντων, ενώ ο δεύτερος είναι πιο γενικός, δηλώνοντας ότι πρωταρχική τους χρήση δεν θα πρέπει να θεωρείται το κοπάνισμα ή το άλεσμα. Στην παρούσα μελέτη υιοθετούμε στην ελληνική τον όρο *ιγδίων* (γυδί), καθώς, όπως θα φανεί στη συνέχεια, θεωρούμε ότι προσδιορίζει επαρκέστερα τόσο το σχήμα, όσο και τη χρήση αυτών των αντικειμένων¹³.

Ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά πήλινα «ιγδία»

Ιγδία κατασκευασμένα από πολλά υλικά, περισσότερο ή λιγότερο ανθεκτικά, χρησιμοποιούνταν ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους¹⁴ και

11. Βλ. **συγκεντρωτικά για τους όρους αυτούς** W. HILGERS, *Lateinische Gefäßnamen, Bezeichnungen, Funktion und Form römischer Gefäße nach den antiken Schriftquellen*, Düsseldorf 1969, 227 M. VALLERIN, *Pelvas estampillés de Bassit, Syria* 71 (1994) 172.

12. Για την επιχειρηματολογία υπέρ του όρου *pelvis* έναντι του όρου *mortarium* βλ.: VALLERIN, *Pelvas estampillés de Bassit*, 172 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

13. Α. Ρ. ΠΑΓΚΑΚΗΣ, *Λεξικὸν τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας*, τόμ. Β', Ἐν Ἀθήναις 1891, 823. Ιδιαίτερα κατατοπιστικές ως προς την έννοια του όρου *ιγδίων* είναι οι παρατηρήσεις του Φάκλαρη, ο οποίος σημειώνει ότι στις πηγές οι λεκάνες που χρησιμεύουν στη σύνθλιψη υλικών μέσω κρούσεως αναφέρονται ως *ιγδία*, ενώ εκείνες στις οποίες τα υλικά θραύονται μέσω της πίεσεως και της τριβής είναι γνωστές ως *θυεία* (Π. Β. ΦΑΚΛΑΡΗΣ, *Ελαιοτρόπιον*. Οι ελληνικές ονομασίες των επιμέρους στοιχείων μιας ελληνικής εφεύρεσης, στο: *Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο. Πρακτικά Συνεδρίου. Πρέβεζα, 24-26 Νοεμβρίου 2000*, Θεοφάνειος Σχολή, επιμ. Αικ. ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ, Αθήνα 2003, 39-40).

14. Τα *ιγδία* ήταν συνήθως πέτρινα, ενώ υπήρχαν και μετάλλινα, πήλινα ή και ξύλινα *ιγδία* (J. YATES, *Mortarium*, στο: W. SMITH, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London 1875, 769' A. RICH, *A Dictionary of Roman and Greek Antiquities*, London 51890, 434).

η χρήση τους συνεχίστηκε και στη διάρκεια της κλασικής και ελληνιστικής εποχής¹⁵. Το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται κυρίως στα ιγδία που χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής εποχής. Ο προβληματισμός μας αναφορικά με τη χρήση τους αφορά στα πήλινα γουδιά, καθώς αυτά έχουν απασχολήσει περισσότερο τους ερευνητές, δεδομένου ότι η αντοχή τους υπό συνθήκες πίεσης δεν είναι αυταπόδεικτη, όπως συμβαίνει με τα λίθινα, για παράδειγμα, ιγδία.

Τα πήλινα ιγδία ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένα κατά τη ρωμαϊκή εποχή, ειδικά μάλιστα στις δυτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, παρά το ότι κατά την ίδια εποχή χρησιμοποιούνταν επίσης ιγδία κατασκευασμένα από περισσότερο ανθεκτικά υλικά¹⁶. Στη διάρκεια της ίδιας εποχής και

15. J. W. HAYES, North Syrian Mortaria, *Hesperia* 36 (1967) 337 D. BAATZ, Reibschale und Romanisierung, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 17-18 (1977) 149-150, 154 RILEY, The Coarse Pottery, 292-293 (όπου και σχετική βιβλιογραφία για πήλινα ιγδία της ελληνιστικής εποχής) SWAN, The Latest Ceramic Mortaria, 173.

16. HAYES, North Syrian Mortaria, 337 BAATZ, Reibschale und Romanisierung, 147-148, 154-155 HAYES, *Handbook*, 80 PALLECCHI, *I mortaria di produzione centro-italica* MAGNESS, The Roman Legionary Pottery, 97 SWAN, The Latest Ceramic Mortaria, 167 JUNKELMANN, *Panis Militaris*, 99-100, 113. Βλ. επίσης και: A. MARTINEZ-SAIZ, *Materiales para un indice de marcas de ceramista en "Mortaria" romanos*, Valladolid 1977. Το ενδιαφέρον των μελετητών έχουν κερδίσει τα πολυάριθμα πήλινα ιγδία που έχουν εντοπιστεί σε πολλές θέσεις της Βρετανίας, όπου φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα κοινά στη διάρκεια του 1ου και 2ου αι. κυρίως. Για παράδειγμα, βλ. σχετικά: E. BIRLEY, Mortarium-stamps in Gloucester Museum, *Transactions of the Bristol and Gloucestershire Archaeological Society* 67 (1946-48) 374-380 WEBSTER - HARTLEY - MARVELL - SELL, A Roman Pottery Kiln, 100-109, 101 (όπου και συμπληρωματική βιβλιογραφία), εικ. 7, εικ. 8 BUCKLAND - MAGILTON, Late Roman Pottery Kilns, 42-44 και ειδικά σ. 43 (όπου και συμπληρωματική βιβλιογραφία), εικ. 13, 1-12 WEBSTER, Roman Pottery Production, 192-200. Επίσης, από άλλες περιοχές της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης μπορεί κανείς, ενδεικτικά, να αναφέρει πήλινα ιγδία που έχουν βρεθεί σε πολλές θέσεις της κοιλάδας του Ρήνου (VILVORDER - VANDERHOEVEN, La diffusion des mortiers, 67-71, εικ. 1), όπως για παράδειγμα την Κολωνία (CARROLL, The Early Roman Pottery, 81-85, εικ. 12, 1-2), της Βόρειας Γαλατίας (VILVORDER - VANDERHOEVEN, La diffusion des mortiers, 67-71), της περιοχής του Δούναβη (ZSIDI - BALLA, The Distribution of Mortars, 247-253, εικ. 1, εικ. 2), της νότιας Αυστρίας (ZABEHLYCKY-SCHEFFENEGGER, Rote Reibschüsseln, 157-169, εικ. 1 - εικ. 11). Για τη διάδοση ιγδίων στις δυτικές επαρχίες βλ. επίσης ενδεικτικά: MAGNESS, The Roman Legionary Pottery, 97. Βλ. και: P. - H. MITARD, Les mortiers Drag 45: leur place dans l'étude des céramiques d'époque romaine, *Journal of Roman Pottery Studies* 12 (2005) 145-148. Για ιγδία της ρωμαϊκής εποχής που έχουν βρεθεί σε ναυάγια βλ. J. - P. JONCHERAY, Contribution à l'étude de l'épave Dramont D, dite

κατά την υστερορωμαϊκή εποχή σημαντικός είναι και ο αριθμός των ιγδίων που προέρχεται από θέσεις της ανατολικής Μεσογείου¹⁷. Μάλιστα η χρήση τους, με βάση τα ευρήματα των ανασκαφών από την ίδια περιοχή, συνεχίστηκε και μέσα στον 6ο και 7ο αι., παρά το ότι απαντούν, σύμφωνα με τα έως τώρα τουλάχιστον δεδομένα, λιγότερο συχνά¹⁸.

“des Pelvis”, d’après les travaux du groupe d’études sous-marines de Saint-Raphael, *Cahiers d’Archéologie Subaquatique* 1 (1972) 22-30’ SABRIÉ - SABRIÉ, Epave du Grand Bassin C, 88-94, εικ. 37, εικ. 38, εικ. 39, εικ. 40, εικ. 41.

17. Βλ. για παράδειγμα ιγδία από την Αθήνα (H. S. ROBINSON, *The Athenian Agora*, vol. V, *Pottery of the Roman Period, Chronology*, Princeton, New Jersey 1959, 85, M10, πίν. 38, P14839 και πίν. 72, P14839 [πήλινο ιγδίο, μέσα 1ου αι. μ.Χ.]), από την Κύπρο (J. W. HAYES, Early Roman Wares from the House of Dionysos, Paphos, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 17-18 (1977) 98-99, 107, εικ. 6, 10), από τη Σαβρόθα (M. G. FULFORD, The Other Pottery, στο: *Excavations at Sabratha, 1948-1951, A Report on the Excavations Conducted by Dame Kathleen Kenyon and John Ward Perkins*, εκδ. P. M. KENRICK (Journal of Roman Studies Monograph 2), Great Britain 1986, 210, 212, αρ. 69, εικ. 92, 69’ J. DORE, The Coarse Pottery, στο: *Excavations at Sabratha 1948-1951, vol. II, The Finds, Part I. The Amphorae, Coarse Pottery and Building Materials*, εκδ. J. DORE - N. KEAY et al., Great Britain 1989, 198-201, αρ. 223-233, εικ. 54), από πολλές θέσεις της Βορείου Αφρικής (BONIFAY, *Etudes sur la céramique romaine tardive*, 249-252, εικ. 135, εικ. 136 - για ιγδία από την Καρχηδόνα βλ. R. S. TOMBER, Pottery from the 1982-83 Excavations, στο: *The Circus and a Byzantine Cemetery at Carthage, vol. I*, εκδ. J. H. HUMPHREY, Ann Arbor, Michigan 1988, 454-455, εικ. 5, 67-69’ M. G. FULFORD, The Cooking and Domestic Wares, στο: *Excavations at Carthage, The British Mission, vol. II, 2. The Circular Harbour, North Side, The Pottery*, εκδ. M. G. FULFORD - D. P. S. PEACOCK, Oxford 1994, 68-69, εικ. 4.11, 1-3’ S. ORTISI, Ein frühkaiserzeitlicher Keramikkomplex aus einem Schöpfbrunnen in Insula E 117 West in Karthago, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 106 (1999) 448, 476-477, αρ. 318, εικ. 14, αρ. 318’ A. V. KALINOWSKI, The Roman and Early Byzantine Pottery, with Appendices on Ceramic Lamps and Ceramic Pipes, στο: *Bir Ftouha: A Pilgrimage Church Complex at Carthage*, εκδ. S. T. STEVENS - A. V. KALINOWSKI - H. VANDERLEEST (JRA suppl. 59), Portsmouth, Rhode Island 2005, 118-119), από την Ιερουσαλήμ (MAGNESS, In the Footsteps, 200’ MAGNESS, The Roman Legionary Pottery, 97-98, 145, 148, 151, εικ. 26, εικ. 28, 1, εικ. 29, 9, εικ. 30, 1-7 ROSENTHAL-HEGINBOTTOM, The 1968 Excavations, 254-256, 268-269, αρ. 94, αρ. 95, αρ. 96, αρ. 97, αρ. 162, αρ. 163, αρ. 164). Βλ. επίσης συμπληρωματικά και: MAGNESS, In the Footsteps, 200.

18. Βλ. γενικά για τη χρήση ιγδίων στην πρωτοβυζαντινή εποχή: SWAN, The Latest Ceramic Mortaria, 175. Ενδεικτικά αναφέρουμε ιγδία αυτής της εποχής από το Πυργούδι (J. HJÖHLMAN, Pyrgouthi in Late Antiquity, στο: *Pyrgouthi, A Rural Site in the Berbati Valley from the Early Iron Age to Late Antiquity, Excavations by the Swedish Institute at Athens 1995 and 1997*, εκδ. J. H. HJÖHLMAN - A. PENTTINEN - B. WELLS et al. (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae Series in 4° LII), Stockholm 2005, 212, εικ. 77, αρ. 231), από την Κόρινθο

Σε ό,τι αφορά στα κέντρα παραγωγής αυτών των αγγείων, ορισμένες κατηγορίες ρωμαϊκών ιγδίων, που έχουν βρεθεί σε δυτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, αναγνωρίζονται, χάρη στα ανασκαφικά ευρήματα, ως προϊόντα συγκεκριμένων εργαστηρίων κεραμικής¹⁹. Όμως, η προέλευση των περισσότερων ιγδίων της ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής εποχής αποδίδεται, ελλείψει στοιχείων, σε ευρύτερες, γεωγραφικά, ζώνες²⁰.

(HAYES, *Excavations at Saraçhane*, 10, σημ. 13 SANDERS, *Recent Developments*, 390), από την Κωνσταντινούπολη (HAYES, *A Seventh-Century Pottery Group*, 206-207, αρ. 23, 24, εικ. D, 23, 24, 25 HAYES, *Excavations at Saraçhane*, 9-10, εικ. 3. 1-2), από τη Βόρειο Βουλγαρία (SWAN, *The Latest Ceramic Mortaria*, 166-170, εικ. 1-2), από το Ανεμούριο (C. WILLIAMS, *Anemurium. The Roman and Early Byzantine Pottery*, Belgium 1989, 76, αρ. 448, εικ. 42, 448, πίν. 10, 448), από την Κύπρο (H. W. CATLING, *An Early Byzantine Pottery Factory at Dhiorios*, in *Cyprus, Levant 4* (1972) 69-70, εικ. 40, P578, P579 M. RAUTMAN, *Roman and Late Roman Ceramics*, στο: *A Cypriot Village of Late Antiquity. Kalavassos-Kopetra in the Vasilikos Valley*, εκδ. M. RAUTMAN (JRA suppl. 52), Portsmouth 2003, 190-191, εικ. 5.8, αρ. 103), από το Οτράντο (A. MARTIN, *Pottery at Ostia (4th to 8th Centuries)*. The Evidence from the AAR-DAI Excavations, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 39 (2005), 127, 129, εικ. 11), από ποικίλες θέσεις της Βορείου Αφρικής (BONIFAY, *Etudes sur la céramique romaine tardive*, 252-260, εικ. 137, εικ. 138, εικ. 139, εικ. 140, εικ. 141), από την Καρχηδόνα (FULFORD, *The Coarse (Kitchen and Domestic) and Painted Wares*, 198-201, εικ. 76, εικ. 77, 9).

19. Τα τελευταία χρόνια οι συστηματικές ανασκαφικές έρευνες στη Βρετανία έχουν φέρει στο φως πολυάριθμα εργαστήρια παραγωγής πήλινων αγγείων, μεταξύ των οποίων και ιγδίων, σε χρήση κατά τη ρωμαϊκή και την ύστερη ρωμαϊκή εποχή. Βλ. ενδεικτικά, για παράδειγμα τα ιγδία που συσχετίζονται: α) με τον κλίβανο που ανασκάφηκε στο Caerleon, στην Ουαλία και χρονολογούνται στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. (WEBSTER - HARTLEY - MARVELL - SELL, *A Roman Pottery Kiln*, 100-109, εικ. 7, εικ. 8), β) με τους κλιβάνους που ανασκάφηκαν στην περιοχή Cantley, κοντά στο Dorcanster (BUCKLAND - MAGILTON, *Late Roman Pottery Kilns*, 42-45, πίν. 1, εικ. 13) και χρονολογούνται στο τέλος του 3ου και στις αρχές του 4ου αι. (BUCKLAND - MAGILTON, *Late Roman Pottery Kilns*, 50), γ) με τον κλίβανο που ανασκάφηκε στο Gelligaer ή με τη γειτονική περιοχή (WEBSTER, *Roman Pottery Production*, 192, 194, 199-200). Ορισμένα ιγδία της υστερορωμαϊκής εποχής κατασκευάζονταν στο εργαστήριο της Oudhna, στη Βόρειο Αφρική (BONIFAY, *Etudes sur la céramique romaine tardive*, 252 - "mortiers de type Carthage Class 1" - , εικ. 138).

20. Μεγάλη διάδοση σε πολλές περιοχές της Δύσης, κυρίως στη Γαλλία και την Βρετανία, είχαν ιγδία κατασκευασμένα σε εργαστήρια της Ιταλίας, κυρίως σε εργαστήρια της κοιλάδας του Τίβερη και της Καμπανίας (K. F. HARTLEY, *La diffusion des mortiers, tuiles et autres produits en provenance des fabriques italiennes*, *Cahiers d'Archéologie Subaquatique* 2 (1973) 49-57, εικ. 1, εικ. 3). Επίσης, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση σημαντικού αριθμού ιγδίων από το Magdalensberg, για τα οποία προτείνεται ως τόπος παραγωγής η

Ειδικά για τα ιγδία από την ανατολική Μεσόγειο, περιοχή στην οποία επικεντρώνεται το ενδιαφέρον μας, τα περισσότερα είτε προέρχονται από την ιταλική χερσόνησο, είτε από την περιοχή της Συρο-παλαιστίνης²¹. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις στις οποίες πήλινα ιγδία συσχετίζονται από τους μελετητές με την εγγώρια παραγωγή της υπό μελέτη θέσης²². Τελευταία πάντως, η χρήση αναλυτικών τεχνικών έχει οδηγήσει στην αναγνώριση της προέλευσης αρκετών κατηγοριών πήλινων ιγδίων²³.

ευρύτερη περιοχή της Βόρειας Ιταλίας, εξαιτίας της ομοιότητάς τους με ιγδία από πολλές θέσεις αυτής της περιοχής (ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, *Rote Reibschüsseln*, 158). Ακόμα, στην ευρύτερη περιοχή του Bavay, τη Βόρεια Γαλατία, φαίνεται πως λειτουργούσαν στη διάρκεια του 1ου αι. εργαστήρια παραγωγής πήλινων ιγδίων, τα οποία προμήθευαν τις γειτονικές περιοχές (VILVORDER - VANDERHOEVEN, *La diffusion des mortiers*, 67, 70-71). Κατά την ίδια εποχή τα εργαστήρια παραγωγής πήλινων αγγείων στην περιοχή της Λυών διοχέτευαν τα προϊόντα τους σε πολλές περιοχές γύρω από το Ροδανό αλλά και αρκετά βορειότερα, σε πολλές θέσεις μεταξύ Bavay και Κολωνίας (VILVORDER - VANDERHOEVEN, *La diffusion des mortiers*, 67, 70-71). Ιγδία της υστερορωμαϊκής εποχής παράγονταν στην ευρύτερη περιοχή της Ναμπέλ, στη ΒΑ Τυνησία (BONIFAY, *Etudes sur la céramique romaine tardive*, 155-156, όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Επίσης, ιγδία από το Dichin της Βόρειας Βουλγαρίας αποδίδονται σε εργαστήρια της ευρύτερης περιοχής (SWAN, *The Latest Ceramic Mortaria*, 168).

21. Για ιγδία που έχουν βρεθεί στην ανατολική Μεσόγειο και θεωρείται τόπος παραγωγής τους η περιοχή της Ιταλίας βλ. HAYES, *Early Roman Wares*, 99 (ιγδία από ανασκαφή στην Πάφο) FULFORD, *The Other Pottery*, 210, 212, αρ. 69, εικ. 92, 69 (για ιγδία από τη Σαβρόαθα) S. C. HERBERT - A. BERLIN, *The Excavation: Occupation History and Ceramic Assemblages*, στο: *Excavations at Coptos (Qift) in Upper Egypt, 1987-1992*, εκδ. S. C. HERBERT - A. BERLIN et al. (JRA suppl. 53), Portsmouth 2003, 106-107, αρ. R1.28, R1.29 (από την Άνω Αίγυπτο) RILEY, *The Coarse Pottery*, 294-298, εικ. 112, D667, D668, εικ. 112, D669-D671 (από το Μπανγκάζι) J. W. HAYES, *Pottery: Stratified Groups and Typology*, στο: *Excavations at Carthage 1975: Conducted by the University of Michigan, vol. I*, εκδ. J. A. HUMPHREY, Tunis 1976, 103 και FULFORD, *The Cooking and Domestic Wares*, 68-69, εικ. 4.11, 1 (από την Καρχηδόνα). Επίσης η Swan σημειώνει ότι οι πιο πιθανές περιοχές παραγωγής ιγδίων στην ανατολική Μεσόγειο ήταν η Συρία και η Τουρκία (SWAN, *The Latest Ceramic Mortaria*, 175).

22. Βλ. για παράδειγμα τα ιγδία από το Dichin της Βουλγαρίας (SWAN, *The Latest Ceramic Mortaria*, 168, 171, 172), το ιγδίό από την Όστια (MARTIN, *Pottery at Ostia*, 127). Για ιγδία που παράγονταν στη Βόρειο Συρία βλ. αναλυτικά στις επόμενες σελίδες.

23. Χημικές και πετρογραφικές αναλύσεις έχουν επιβεβαιώσει την εγγώρια παραγωγή ορισμένων από τα ρωμαϊκής εποχής ιγδία που εντοπίστηκαν σε εργαστηριακούς χώρους στην περιοχή Aquincum, στο Δούναβη (ZSIDI - BALLA, *The Distribution of Mortars*, 249-252, εικ. 10). Για πετρογραφικές αναλύσεις σε δείγματα ιγδίων από την Ιερουσαλήμ

Επίσης, η ύπαρξη, σε αρκετά από τα πήλινα ιγδία, σφραγισμάτων που όμοια απαντούν και σε οπτόπλινθους είναι ένδειξη, σύμφωνα με αρκετούς ερευνητές, ότι όλα αυτά τα αντικείμενα κατασκευάζονταν πιθανόν στα ίδια εργαστήρια²⁴. Αυτή την άποψη τείνουν άλλωστε να επιβεβαιώσουν και τα νεότερα ευρήματα²⁵.

Υστερορωμαϊκά ενσφράγιστα «ιγδία» από τη Βόρειο Συρία

Μεταξύ των πολυάριθμων αυτών αντικειμένων, ορισμένα αναγνωρίστηκαν, βάσει των επιμέρους χαρακτηριστικών τους, ως ανήκοντα σε μία ομάδα, η οποία παραγόταν στην περιοχή της Βόρειας Συρίας, είχε ευρύτατη διάδοση σε πάρα πολλές θέσεις της ανατολικής Μεσογείου και κάλυπτε την εποχή του τέλους του 3ου και του πρώτου

βλ. Y. GOREN, Appendix: the Pottery Technology, στο: *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'uma): A Settlement of the Late First to Second Temple Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex. The Pottery and Other Small Finds*, εκδ. B. ARUBAS - H. GOLDFUS (JRA suppl. 60), Portsmouth, Rhode Island 2005, 192-194, ειχ. 2.

24. MARTINEZ-SAZ, *Materiales*, 5' HAYES, *Handbook*, 80. Ενδεικτικά, για την οργάνωση της παραγωγής πλίνθων κατά τη ρωμαϊκή εποχή (1ος-2ος αι.) και τις σφραγίδες των εργαστηρίων παραγωγής τους βλ. T. HELEN, *Organization of Roman Brick Production in the First and Second Centuries A.D., An Interpretation of Roman Brick Stamps*, Helsinki 1975.

25. Συγκεκριμένα: α) ιγδία από την Ιερουσαλήμ έχουν ίδιο πηλό με πλίνθους (MAGNESS, *The Roman Legionary Pottery*, 97), β) αμφορείς, αποθηκευτικά αγγεία και πλίνθοι από το Ρας αλ Μπασίτ (βλ. παρακάτω) φέρουν τα ίδια σφραγίσματα με αυτά ιγδίων από την ίδια θέση (P. COURBIN, Bassit, *Syria* 63 (1986) 216, σημ. 162' VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 186 και σημ. 103, ειχ. 13, ειχ. 14' G. MARGINESU, *Tre frammenti di pelves siriache con bollo da Gortina*, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* LXXVI-LXXVIII (1998-2000) 277-278, σημ. 17 και 18) και γ) ιγδία που έχουν βρεθεί σε κλίβανο στο Gelligaer της Ουαλίας έχουν τον ίδιο πηλό με πλίνθους της ίδιας θέσης (WEBSTER, *Roman Pottery Production*, 192, 194, 197). Επιβεβαιώνεται δηλαδή η άποψη της Hartley (HARTLEY, *La diffusion*, 49, 52, 55. Βλ. και: VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 187, σημ. 104) σύμφωνα με την οποία με τις ίδιες σφραγίδες σφράγιζαν όλα τα προϊόντα του εκάστοτε εργαστηρίου, τόσο πλίνθους, όσο και αμφορείς, ιγδία και λοιπά αγγεία.

μισού του 4ου αι. Αυτά τα αντικείμενα απομονώθηκαν για πρώτη φορά σε ξεχωριστή κατηγορία από τον J. Hayes το 1967²⁶.

Σχήμα-Διακόσμηση

Τα αγγεία έχουν διάμετρο χείλους μεταξύ 20 και 50 εκ. (σε ορισμένα δείγματα η διάμετρος φτάνει τα 75 εκ.²⁷), ύψος περίπου 15 εκ. και βάρος που κυμαίνεται μεταξύ 10 και 15 κιλά²⁸. Διακρίνονται από επίπεδη βάση, λοξά τοιχώματα και φαρδύ, πεπλατυσμένο χείλος που στα περισσότερα παραδείγματα καμπυλώνει αρκετά προς τα κάτω²⁹ (εικ. 1, εικ. 3), ενώ σε κάποιες περιπτώσεις είναι λιγότερο πεπλατυσμένο, τετράγωνης διατομής³⁰. Μία συμφυής προχοή υπάρχει στο χείλος³¹ (εικ. 1). Τα ιγδία αυτά έχουν ιδιαίτερα μεγάλο βάρος και τοιχώματα με μεγάλο πάχος. Τα σφραγίσματα που υπάρχουν στην άνω επιφάνεια του χείλους αποτελούν ένα ακόμα διακριτικό τους γνώρισμα. Μέσα σε παραλληλόγραμμο, εμπίεστο πλαίσιο περικλείεται ένα όνομα με ελληνικούς συνήθως³² (εικ. 2, εικ. 4, εικ. 5), αλλά και λατινικούς χαρακτήρες³³, σε δύο στίχους.

26. HAYES, North Syrian Mortaria, 337-347.

27. VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 180.

28. VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 172, 179.

29. HAYES, North Syrian Mortaria, 337, εικ. 1, εικ. 3, 1, 2, 3, 4' VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 172.

30. HAYES, North Syrian Mortaria, 338, εικ. 3, 6. Για αυτή την υπο-κατηγορία ο Hayes σημειώνει ότι είναι πιθανό να έφερε και λαβές βλ. σχετικά: HAYES, North Syrian Mortaria, 338, 344, αρ. 75. Σε αυτήν ανήκουν τα περισσότερα χείλη από τα ιγδία που βρέθηκαν στη Jalame (B. L. JOHNSON, *The Pottery*, στο: *Excavations at Jalame. Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*, εκδ. G. DAVIDSON WEINBERG, Columbia 1988, 180-183, "variant 1", εικ. 7-29, 465-472).

31. VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 172.

32. HAYES, North Syrian Mortaria, 337-338' VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 172.

33. HAYES, North Syrian Mortaria, 340' Y. CALVET, *Salamine de Chypre III, Les Timbres Amphoriques (1965-1970)*, Paris 1972, 76, 79-80, αρ. 164, αρ. 165, αρ. 166, αρ. 167, εικ. 182, αρ. 164, εικ. 183, αρ. 165, εικ. 184, αρ. 165, εικ. 185, αρ. 166, εικ. 186, αρ. 167.

Το όνομα αυτό, γραμμένο συνήθως σε γενική πτώση³⁴, αποδίδεται εμπίεστα³⁵ προφανώς αναφέρεται στον κατασκευαστή του αντικειμένου ή δηλώνει το εργαστήριο κατασκευής του αγγείου³⁶. Ποικίλα σύμβολα συμπληρώνουν την αρχή ή το τέλος των στίχων³⁷ και πιθανώς σχετίζονται με το συγκεκριμένο εργαστήριο παραγωγής, ίσως ως διακριτικό του γνώρισμα, δεδομένου ότι συγκεκριμένο σύμβολο συνδυάζεται με συγκεκριμένο όνομα³⁸. Συνήθως τα αγγεία φέρουν ένα μόνο σφραγίσμα³⁹. Τα σφραγίσματα είναι συχνά αμελώς κατασκευασμένα, δυσχεραίνοντας

34. CALMET, *Salamine de Chypre*, 76. Υπάρχουν και ονόματα που γράφονται σε ονομαστική πτώση, όπως για παράδειγμα: Ἀλέξανδρος (VALLERIN, *Peltes estampillés de Bassit*, 180, 195). Υπάρχουν και σφραγίσματα που περιλαμβάνουν ευχές, χωρίς την ύπαρξη κύριου ονόματος, όπως για παράδειγμα οι σφραγίδες: δόξα, εὐτυχία εἰρήνη, θεῶν δωρήματα κ.ά. (βλ. σχετικά: HAYES, *North Syrian Mortaria*, 343, αρ. 40-46, αρ. 48-54, αρ. 55-64, σ. 345, αρ. 97-113, αρ. 140, σ. 346, αρ. 147, αρ. 148-149' VALLERIN, *Peltes estampillés de Bassit*, 174, 176 MARGINESU, *Tre frammenti*, 279).

35. Υπάρχουν και παραδείγματα όπου το όνομα αναγράφεται έκτυπα, σε εμπίεστο βάθος (HAYES, *North Syrian Mortaria*, 338' D. E. GROH, *North Syrian Mortaria Excavated at Caesarea Maritima (Israel)*, *Levant* 10 (1978) 168).

36. HAYES, *North Syrian Mortaria*, 337-338, 340. Αποτελεί, δηλαδή, όπως υποστηρίζει και η Vallerin, την αδιάφευκτη απόδειξη της παραγωγής κεραμικής συγκεκριμένου κέντρου (VALLERIN, *Peltes estampillés de Bassit*, 186). Λιγότερο πιθανή θεωρούμε την άποψη της συγγραφέως ότι τα παραλληλόγραμμα αυτά σφραγίσματα κάνουν αναφορά στην επιβολή συγκεκριμένου δασμού σε αυτή την παραγωγή (VALLERIN, *Peltes estampillés de Bassit*, 186).

37. HAYES, *North Syrian Mortaria*, 338. βλ. και: MARGINESU, *Tre frammenti*, 275.

38. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα σύμβολα αυτά και την πιθανή ερμηνεία τους βλ. Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Ὑστερορωμαϊκά πήλινα ενσφραγίστα «ιγδία» από την αρχαία Μεσσήνη, *Βυζαντινός Δόμος* 16 (2007-2008) 35-67.

39. Υπάρχουν όμως και ορισμένα με πολλαπλά σφραγίσματα με το ίδιο όνομα (HAYES, *North Syrian Mortaria*, 337-338' VALLERIN, *Peltes estampillés de Bassit*, 187), καθώς και ορισμένα στα οποία η επιγραφή έχει τοποθετηθεί ανάστροφα (CALMET, *Salamine de Chypre*, 76, 80, αρ. 167, εικ. 186, αρ. 167 VALLERIN, *Peltes estampillés de Bassit*, 176). Ιγδία αυτής της κατηγορίας με πολλαπλές σφραγίδες αναφέρονται από την Τήνο (H. DEMOULIN, *Fouilles de Ténos*, *BCH* 26 (1902) 438, αρ. 46), από τη Σαλαμίνα της Κύπρου (CALMET, *Salamine de Chypre*, 76), από το Ρας αλ Μπασίτ (VALLERIN, *Peltes estampillés de Bassit*, 187). Τα σφραγίσματα είναι συνήθως τοποθετημένα εγκάρσια στην επιφάνεια του χείλους, ενώ ορισμένα που έχουν τοποθετηθεί και κατά μήκος του και κάποια σχηματίζουν σταυρούς (HAYES, *North Syrian Mortaria*, 338).

την ανάγνωση της επιγραφής. Η Vallerin⁴⁰, μελετώντας τα πολυάριθμα πήλινα ιγδία από ανασκαφές στο Ρας αλ Μπασίτ (Ra's al Basīt - αρχαίο Ποσειδίων)⁴¹, σημειώνει επίσης ότι συχνά κοντά στα σφραγίσματα υπάρχουν και μικρού μεγέθους εμπίεστα αποτυπώματα⁴². Λόγω της διαφορετικής μορφής αυτών των μικρών σφραγισμάτων⁴³, θεωρεί ότι έχουν γίνει από διαφορετικό πρόσωπο και παρέχουν κάποια περαιτέρω πληροφορία, πιθανόν σχετιζόμενη με τον έλεγχο της κυκλοφορίας τους ή της παραγωγής τους⁴⁴. Η ερμηνεία πάντως αυτών των «αποτυπωμάτων» δυσχεραίνεται από τον περιορισμένο αριθμό σχετικών δειγμάτων.

Πηλός

Βάσει τόσο της μακροσκοπικής παρατήρησης από τον Hayes⁴⁵ δειγμάτων των αγγείων αυτών, όσο και της χρήσης αναλυτικών τεχνικών (πετρογραφική και χημική ανάλυση) από τους Blakely, Brinkmann και Vitaliano⁴⁶, δύο διαφορετικοί πηλοί χαρακτηρίζουν αυτά τα αγγεία που έχουν και οι δύο πολλές, ευδιάκριτες, λευκές, μελανές και ερυθρές προσμείξεις: ο πρώτος έχει βαθύ, καστανό-καστανέρυθρο χρώμα (εικ. 6) και ο δεύτερος είναι πορτοκαλόχρωμος ή πορτοκαλοκάστανος, με πιο

40. VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 171-204.

41. Η περιοχή αυτή βρίσκεται 40 περίπου χλμ. προς βορράν από τη Λατάκια και 25 χλμ. νοτιοδυτικά της εκβολής του Ορόντη (HAYES, *North Syrian Mortaria*, 339, σημ. 1, 340-342, εικ. 4' COURBIN, *Bassit*, 178, εικ. 2, εικ. 3).

42. Πρόκειται για αποτυπώματα πτηνών, τσαμπιών σταφυλιών, αμφορέων, σχηματοποιημένες αποδόσεις κεφαλών (VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 187-188, εικ. 15, εικ. 16, εικ. 17, εικ. 18, εικ. 19). Για τα αποτυπώματα αυτά θεωρεί ότι χρησιμοποιήθηκε κάποιο σφραγιστικό δακτυλίδι ή μικρή σφραγίδα (VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 188).

43. Το κεντρικό θέμα αυτών των αποτυπωμάτων αποδίδεται έκτυπα, σε αντίθεση με τα εμπίεστα ονόματα των παραλληλόγραμμων σφραγισμάτων.

44. VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 190.

45. HAYES, *North Syrian Mortaria*, 337. Συμπληρώνει επίσης ότι περιέχουν μελανές προσμείξεις από ηφαιστειογενές πέτρωμα (HAYES, *Handbook*, 80).

46. Αναλυτικά για τη μέθοδο που ακολουθήθηκε και για τις τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν: J. A. BLAKELY - R. BRINKMANN - C. J. VITALIANO, *Roman Mortaria and Basins from a Sequence at Caesarea: Fabrics and Sources*, στο: *Caesarea Papers. Straton's Tower, Herod's Harbour, and Roman and Byzantine Caesarea*, εκδ Α. LINDLEY VANN (JRA suppl. 5), Portsmouth 1992, 194-213, πίν. 1, πίν. 2.

σκούρο πυρήνα⁴⁷. Αν και οι περισσότεροι μελετητές σημειώνουν ότι δεν παρατηρούνται στον πυθμένα των αγγείων οι προεξέχουσες, τραχιές προσμείξεις που χαρακτηρίζουν εν γένει τα αγγεία αυτής της κατηγορίας⁴⁸, αυτές εντοπίζονται σε λίγα δείγματα⁴⁹.

Κέντρα παραγωγής

Ως βασικό κέντρο παραγωγής αυτών των αγγείων θεωρείται η περιοχή Ρας αλ Μπασίτ⁵⁰, στη Βόρειο Συρία, και η παράκτια ζώνη στα βόρεια της. Τις πρώτες υποδείξεις του Hayes⁵¹, επιβεβαίωσαν οι ανασκαφές (1972-1984) από τον P. Courbin⁵² και τις ενίσχυσαν οι αναλύσεις που έγιναν σε επιλεγμένα δείγματα ιγδίων αυτής της ομάδας από τους Blakely, Brinkmann και Vitaliano⁵³. Ειδικότερα, οι ανασκαφές έφεραν στο φως μεταξύ των πολυάριθμων (περίπου 200) οστράκων αυτής της ομάδας αποτυχιές όπτησης, καθώς και πολυάριθμα όστρακα που δεν έφεραν ίχνη χρήσης⁵⁴. Επίσης, μετά από σύγκριση των αποτελεσμάτων των αναλύσεων με τα γεωλογικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης περιοχής, οι Blakely, Brinkmann και Vitaliano υποστήριξαν περαιτέρω την προέλευσή τους από την εν λόγω ζώνη⁵⁵, μη αποκλείοντας όμως το ενδεχόμενο να λειτουργούσαν παράλληλα και άλλα κέντρα παραγωγής

47. Για τη σύσταση του πηλού των ιγδίων αυτών βλ. BLAKELY - BRINKMANN - VITALIANO, *Roman Mortaria and Basins*, 203-204, "class 2", 209-210, αρ. 8-15, εικ. 3, 8-12, εικ. 4, 13-15, εικ. 9. Σχετικά με τους δύο αυτούς πηλούς βλ. και GROH, *North Syrian Mortaria*, 168-169.

48. HAYES, *North Syrian Mortaria*, 338' VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 172.

49. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Groh, τέτοιοι κόκκοι υπάρχουν σε όστρακα από την Καισάρεια (GROH, *North Syrian Mortaria*, 168).

50. Για την περιοχή αυτή βλ. πιο πάνω, σημ. 41.

51. Σε αυτή την περιοχή εντοπίστηκε σημαντικός αριθμός ιγδίων της συγκεκριμένης κατηγορίας, καθώς και αποτυχιές όπτησης (HAYES, *North Syrian Mortaria*, 341-342, εικ. 4) παράλληλα οι υποδείξεις του Hayes, για τον εντοπισμό σε αυτή την περιοχή κέντρου παραγωγής των συγκεκριμένων αντικειμένων, στηρίχτηκαν σε πληροφορίες που του είχε παραχωρήσει η Honor Frost (HAYES, *North Syrian Mortaria*, 337 σημ. 1, 341-342).

52. COURBIN, *Bassit*, 215-217, εικ. 57' VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 171, 184.

53. BLAKELY - BRINKMANN - VITALIANO, *Roman Mortaria and Basins*, 204.

54. COURBIN, *Bassit*, 216.

55. BLAKELY - BRINKMANN - VITALIANO, *Roman Mortaria and Basins*, 195, 204.

των αγγείων αυτών. Για περισσότερα του ενός κέντρα παραγωγής κάνει λόγο και η Yisraeli⁵⁶, καθώς και η Vallerin⁵⁷, χωρίς όμως ακόμα να έχει εντοπιστεί κάποιο άλλο κέντρο.

Χρονολόγηση

Τα αγγεία αυτά χρονολογήθηκαν αρχικά από τον Hayes στα τέλη του 3ου και τις αρχές του 4ου αι.⁵⁸ Η χρονολόγηση αυτή βασίστηκε στα ανασκαφικά δεδομένα. Το περιορισμένο σχετικά χρονικό πλαίσιο (ένας αιώνας περίπου) αυτής της παραγωγής ενισχύθηκε από τα επιμέρους επαναλαμβανόμενα και τυποποιημένα χαρακτηριστικά των ιγδίων: α) απουσία μορφολογικής ποικιλίας, β) μεγάλη τυποποίηση ως προς το σχήμα των αγγείων και τη μορφή των γραμμμάτων των σφραγισμάτων και γ) περιορισμένος και επαναλαμβανόμενος αριθμός ονομάτων⁵⁹.

Τη χρονολόγηση αυτή επιβεβαιώνουν και τα νεότερα ευρήματα. Κατά την Vallerin, η μορφή των σφραγισμάτων υποδηλώνει ότι χρησιμοποιήθηκαν γι'αυτά σφραγίδες όχι ιδιαίτερα φθαρμένες, υποδηλώνοντας ότι αυτές δεν είχαν χρησιμοποιηθεί επί μακρόν⁶⁰. Ο νομισματικός θησαυρός που βρέθηκε σε ακέραιο ιγδίο στο Μπασίτ περιλάμβανε νομίσματα χρονολογούμενα στο δεύτερο μισό του 3ου αι.⁶¹ Στην ίδια εποχή και στις αρχές του 4ου αι. χρονολογούνται τα ιγδία από τις ανασκαφές στον Ιππόδρομο της Καισάρειας⁶², χρονολόγηση με την οποία συμφωνούν και τα νεότερα ευρήματα από την Καισάρεια⁶³. Ακόμα, όστρακα από χείλη ιγδίων βρέθηκαν στη Σαλαμίνα της Κύπρου στα ερείπια κλιβάνου, ο οποίος καταστράφηκε στον 3ο αι.⁶⁴ Η εύρεση πάντως δειγμάτων

56. Y. YISRAELI, A Roman Pottery Mortarium, *'Atiqot* 6 (1970) 79.

57. VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 184. Την ύπαρξη και άλλων κέντρων παραγωγής στην ευρύτερη αυτή περιοχή υποστηρίζουν και ο Marginesu (*MARGINESU, Tre frammenti*, 273) και η Swan (*SWAN, The Latest Ceramic Mortaria*, 175).

58. HAYES, *North Syrian Mortaria*, 347.

59. HAYES, *North Syrian Mortaria*, 347.

60. VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 190.

61. VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 184.

62. J. A. RILEY, *The Pottery from the First Season of Excavation in the Caesarea Hippodrome*, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 218 (1975), 40-43' VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 180.

63. BLAKELY - BRINKMANN - VITALIANO, *Roman Mortaria and Basins*, 204.

64. CALVET, *Salamine de Chypre*, 76.

αυτών των αγγείων σε στρώματα του τρίτου τετάρτου και του τέλους του 4ου αι. στη Jalame⁶⁵ υποδηλώνει ότι η παραγωγή τους συνεχίστηκε για αρκετό διάστημα μέσα στη διάρκεια του 4ου αι. Ορισμένοι μάλιστα μελετητές υποστηρίζουν ότι ιγδία αυτής της κατηγορίας μπορούν να χρονολογηθούν και υστερότερα, μέσα στον 5ο και ίσως μέχρι και τον 7ο αι. Αυτή την άποψη υποστηρίζει η Williams⁶⁶, βάσει των ευρημάτων από το Ανεμούριο, ενώ σύμφωνα με τη Swan, σε ανασκαφικά στρώματα της Βηρυτού, χρονολογούμενα στα 551, εντοπίζονται ιγδία αυτής της ομάδας, που πιθανόν παραγόταν στο Ρας αλ Μπασίτ μέχρι τον 7ο αι.⁶⁷ Η χρήση αυτών των αντικειμένων για αρκετά μακρύ χρονικό διάστημα, δεδομένης της μεγάλης τους ανθεκτικότητας, δεν μπορεί να αποκλεισθεί. Με δεδομένο όμως ότι η μεγαλύτερη ποσότητα αυτών των ιγδίων εντοπίζεται σε στρώματα του τέλους του 3ου και του πρώτου μισού του 4ου αι., πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι και η ακμή των εν λόγω εργαστηρίων εντάσσεται σε αυτή την εποχή. Τα νεότερα ευρήματα καλούνται να προσδιορίσουν στο μέλλον ακριβέστερα το ανώτατο χρονικό όριο παραγωγής τους.

Διάδοση

Ήδη από τη συγκεντρωτική μελέτη του Hayes είχε καταφανεί ότι τα ιγδία αυτής της κατηγορίας υπήρξαν προφανώς προϊόν που προοριζόταν για εξαγωγή, όπως δηλώνει ο εντοπισμός τους εκτός του Ρας αλ Μπασίτ, σε πολυάριθμες παράκτιες θέσεις της Συρίας και της Παλαιστίνης, σε θέσεις της Αιγύπτου, του ελλαδικού χώρου και της Δύσης⁶⁸. Τα νεότερα ευρήματα, που προστέθηκαν σε αυτά που είχε παραθέσει ο Hayes, και η συγκεντρωτική μελέτη της Vallerin επιβεβαιώνουν την ως άνω διάδοση αυτής της κατηγορίας κεραμικής εκτός της Συρο-παλαιστινιακής ζώνης⁶⁹ ειδικά στην περιοχή του Ισραήλ, αυτή η κατηγορία κεραμικής έχει

65. JOHNSON, *The Pottery*, 180.

66. WILLIAMS, *Anemurium*, 77, σημ. 17 πάντως αξίζει να σημειωθεί ότι το γέμισμα στο οποίο βρέθηκαν αυτά τα όστρακα δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια.

67. Πρόκειται για πληροφορίες που έχουν παραχωρήσει στη Swan οι P. Reynolds και J. Hayes (SWAN, *The Latest Ceramic Mortaria*, 175). Για μία επιβίωση αυτής της κατηγορίας ιγδίων με παραλλαγμένα σχήματα μέχρι τον 7ο αι. βλ. και: HAYES, *Handbook*, 80.

68. HAYES, *North Syrian Mortaria*, 347, εικ. 4. Βλ. και: VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 184-185.

69. Για τη διάδοση βλ.: VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 174, σημ. 15.

εντοπιστεί σε πάρα πολλές ανασκαφικές θέσεις⁷⁰, στοιχείο που δείχνει τη μεγάλη διάδοση σε γειτονικές περιοχές, διά των χερσαίων δρόμων, των προϊόντων αυτής της παραγωγής. Αλλά και η διάδοση των αγγείων αυτών διά των θαλασσίων δρόμων είναι βέβαιη, όχι μόνον λόγω των θέσεων στα οποία αυτά εντοπίστηκαν, αλλά και λόγω της ίδιας της τοποθεσίας του Ρας αλ Μπασίτ, που είναι παραθαλάσσια και εύκολα προσβάσιμη για τα πλοία. Αυτό δηλώνει και η εύρεση παρόμοιου ιγδίου σε γειτονικό ναυάγιο⁷¹. Άλλωστε, ήδη κατά τη ρωμαϊκή εποχή παρόμοια αγγεία αποτελούσαν αντικείμενο εμπορίας μέσω των θαλάσσιων δρόμων, όπως μαρτυρούν τόσο οι θέσεις εύρεσής τους, όσο και η εύρεση σημαντικής ποσότητας ιγδίων του 1ου, 2ου και 3ου αι. σε ναυάγια κοντά στις ακτές της Γαλλίας και της Μάλτας⁷².

Χρήση των υστερορωμαϊκών πήλινων «ιγδίων»

Βάσει όσων προαναφέρθηκαν, γίνεται εμφανές το αυξημένο ενδιαφέρον των μελετητών για την κατηγορία αυτών των ιγδίων και τα στοιχεία που ολοένα και προστίθενται στις γνώσεις μας γι'αυτήν. Ένα θέμα όμως που χρήζει ακόμα περαιτέρω διερεύνησης είναι το ζήτημα της χρήσης τους. Ο εν λόγω προβληματισμός γύρω από τη χρήση των συγκεκριμένων αντικειμένων προέκυψε με αφορμή την δημοσίευση τεσσάρων οστράκων που ήρθαν στο φως από την ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης (εικ. 3,

70. **Καισάρεια:** RILEY, *The Pottery*, 36, αρ. 41-42, 37, αρ. 41-42, σ. 41, εικ. 2, 43, εικ. 3, εικ. 4, εικ. 5' GROH, *North Syrian Mortaria*, 165-169, αρ. 1-8' BLAKELY - BRINKMANN - VITALIANO, *Roman Mortaria and Basins*, 203-204, 209-210, αρ. 8-15, εικ. 3, 8-12, εικ. 4, 13-15, εικ. 9' R. TOMBER, *Pottery from the Sediments of the Inner Harbour (Area I 14)*, στο: *Caesarea Papers 2. Herod's Temple, The Provincial Governor's Praetorium and Granaries, The Later Harbor, A Gold Coin Hoard, and Other Studies*, εκδ. K. G. HOLM - A. RABAN - J. PATRICH (JRA suppl. 35), Portsmouth 1999, 316-317, εικ. 7, αρ. 112. Ένα ιγδίο αυτής της κατηγορίας βρίσκεται στο μουσείο του Ισραήλ (YISRAELI, *A Roman Pottery Mortarium*, 10*, πίν. XXIV, 2-4). Βλ. επίσης για σχετική βιβλιογραφία: BLAKELY - BRINKMANN - VITALIANO, *Roman Mortaria and Basins*, 194.

71. HAYES, *North Syrian Mortaria*, 347.

72. Για το ναυάγιο "Dramont D" στις ακτές της Γαλλίας βλ. JONCHERAY, *Contribution*, 22-30. Για το ναυάγιο "Grand Bassin C" στο Gruissan βλ. SABRIÉ - SABRIÉ, *Epave du Grand Bassin C*, 88-94, εικ. 37, εικ. 38, εικ. 39, εικ. 40, εικ. 41. Για το ναυάγιο στον κόλπο της Μάλτας βλ. JONCHERAY, *Contribution*, 28, σημ. 3. Βλ. επίσης και: VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 184-185, σημ. 99' MARGINESU, *Tre frammenti*, 273-275.

εικ. 4, εικ. 5) και αναγνωρίστηκαν ως τμήματα υστερορωμαϊκών ιγδίων με προέλευση τη Βόρειο Συρία⁷³.

α) Χρήση των ιγδίων στην επεξεργασία στερεών προϊόντων που σχετίζονται με τη διατροφή

Σε ό,τι αφορά στη χρήση των ιγδίων της ρωμαϊκής εποχής, οι περισσότεροι μελετητές, υποστηρίζουν ότι τα αγγεία αυτά χρησίμευαν πρωτίστως για την επεξεργασία προϊόντων που σχετίζονται με τη διατροφή⁷⁴, θεωρώντας ότι αυτά χρησίμευαν για το κοπάνισμα και το άλεσμα καρπών, αρτυμάτων, φυτών και δημητριακών⁷⁵. Μάλιστα, ορισμένοι συσχετίζουν άμεσα τα ρωμαϊκά πήλινα ιγδία με τις διατροφικές συνήθειες των Ρωμαίων⁷⁶. Πράγματι, στις πηγές της ρωμαϊκής εποχής ο όρος *mortarium* (ανεξάρτητα από το εάν πρόκειται για πήλινα ή μη αντικείμενα) αναφέρεται σε συσχετισμό με την προετοιμασία συγκεκριμένων τροφών⁷⁷. Ειδικότερα, μελετώντας τους λατίνους συγγραφείς της ίδιας εποχής και ειδικά εκείνους που ασχολούνται με τη γαστρονομία των Ρωμαίων⁷⁸, προκύπτει ότι οι τελευταίοι είχαν ιδιαίτερη αδυναμία στα αρτύματα κάθε είδους (όπως για παράδειγμα, σε φρούτα, σε αμύγδαλα, σε σπόρους φυτών ή σε φυτά, σε λουλούδια, σε βότανα, σε ρίζες), ακόμα και στα

73. Βλ. αναλυτικά σχετικά με αυτά τα όστρακα: ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Υστερορωμαϊκά πήλινα ενσφράγιστα «ιγδία», 35-51.

74. BAATZ, Reibschale und Romanisierung, 147-158' *L'alimentazione*, 161, αρ. 67 JUNKELMANN, *Panis Militaris*, 99' MAGNESS, In the Footsteps, 200' PALLECCHI, *I mortaria di produzione centro-italica*, 34-35' MAGNESS, The Roman Legionary Pottery, 97.

75. *L'alimentazione*, 161, αρ. 67 JUNKELMANN, *Panis Militaris*, 99, 113, εικ. 90, πίν. XVII, 2 (όπου και αναπαράσταση της χρήσης τους) MAGNESS, In the Footsteps, 200' MAGNESS, The Roman Legionary Pottery, 97' ROSENTHAL-HEGINBOTTOM, The 1968 Excavations, 255.

76. BAATZ, Reibschale und Romanisierung, 147-158' JUNKELMANN, *Panis Militaris*, 99' MAGNESS, In the Footsteps, 200' MAGNESS, The Roman Legionary Pottery, 97.

77. Βλ. **σχετικά**: YATES, *Mortarium*, 769' BAATZ, Reibschale und Romanisierung, 148' PALLECCHI, *I mortaria di produzione centro-italica*, 34-36 (όπου γίνεται αναφορά και στις σχετικές πηγές).

78. Βλ. **για παράδειγμα την πληθώρα συνταγών που παραθέτει ο M. Gavius Apicius** με τα επιμέρους συστατικά τους: Apicius, *De re coquinaria* (APICIUS, *L'art culinaire, De re coquinaria*, μτφ. και σχόλια J. ANDRÉ (Études et Commentaires LVIII), Paris 1965' APICIUS, *De Re Coquinaria, Απίκιος, Η Μαγειρική των Ρωμαίων*. Εισαγωγή - Κείμενο - Μετάφραση - Σχόλια Λ. Μ. ΤΡΟΜΑΡΑΣ, Θεσσαλονίκη 1988).

εξωτικά αρτύματα⁷⁹, καθώς και στα λαχανικά⁸⁰, όπως μετέπειτα και οι Βυζαντινοί⁸¹, τα οποία συχνά έπρεπε να κονιορτοποιηθούν ή να αλεστούν, προκειμένου να είναι κατάλληλα για χρήση και να ικανοποιήσουν τις ανάγκες συγκεκριμένων συνταγών. Το κατάλληλο σκεύος για αυτή την κονιορτοποίηση ή το άλεσμα ήταν το *mortarium* (ιγδίων). Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι αυτά χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή του *moretum*, του *μυττωτού* των αρχαίων Ελλήνων, ενός κρεμώδους παρασκευάσματος, ιδιαίτερα φημισμένου, που περιείχε κυρίως τυρί, σκόρδο και βότανα⁸². Επίσης, τα ιγδία χρησιμοποιούνταν και για την παρασκευή σάλτσας που συνόδευε το κυρίως γεύμα⁸³. Προφανώς η παρασκευή της *moretaria*, για παράδειγμα, απαιτούσε τη χρήση ιγδίου, προκειμένου να κονιορτοποιηθούν και να αλεστούν μαζί τα βασικά της συστατικά⁸⁴, όπως άλλωστε και η παρασκευή μίας σάλτσας από πέταλα τριανταφύλλων και ζωμό ψαριού, η οποία συνόδευε αυγά ή μυαλά ζώων⁸⁵. Το σκόρδο ήταν επίσης αγαπητό και με αυτό παρασκευάζαν και σκορδαλιά, μετατρέποντάς το σε πολτό και αναμειγνύοντάς το με λάδι και ξύδι⁸⁶. Δεδομένου λοιπόν ότι στα κείμενα αναφέρονται ιγδία

79. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα επιμέρους αρτύματα που περιλαμβάνονται σε αυτές τις ευρύτερες κατηγορίες βλ. αναλυτικά: J. ANDRÉ, *L'alimentation et la cuisine à Rome*, Paris 1961, 201-208' JUNKELMANN, *Panis militaris*, 145-149.

80. ANDRÉ, *L'alimentation et la cuisine*, 22-23. Βλ. και: MAGNESS, *The Roman Legionary Pottery*, 97.

81. Για τη διατροφή των Βυζαντινών βλ. J. KODER, Η καθημερινή διατροφή στο Βυζάντιο με βάση τις πηγές, στο: *Βυζαντινών Διατροφή και Μαγειρεία. Πρακτικά Ημερίδας «Περί της διατροφής στο Βυζάντιο»*, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 4 Νοεμβρίου 2001, επιμ. Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, Αθήνα 2005, 17-30.

82. JUNKELMANN, *Panis militaris*, 148, 199-201 (όπου και δίνονται αναλυτικά τα συστατικά και δύο διαφορετικοί τρόποι παρασκευής). Βλ. και: BAATZ, *Reibschale und Romanisierung*, 150. Για άλλες συνταγές που παραθέτουν οι πηγές και στις οποίες προφανώς χρησιμοποιούνταν ιγδία βλ. JUNKELMANN, *Panis Militaris*, 198-199.

83. JUNKELMANN, *Panis militaris*, 99' MAGNESS, *In the Footsteps*, 200.

84. Πρόκειται για συνταγή που αναφέρει ο *Apicius*: *Apicius, De re coquinaria*. I.41. Βλ. επίσης και: BAATZ, *Reibschale und Romanisierung*, 150' MAGNESS, *In the Footsteps*, 200.

85. ANDRÉ, *L'alimentation et la cuisine*, 206 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

86. ANDRÉ, *L'alimentation et la cuisine*, 20' JUNKELMANN, *Panis militaris*, 147-148. Επίσης, όπως αναφέρει ο Πλίνιος (*Historia Naturalis*, XX.52-57), δεδομένων των ευεργετικών ιδιοτήτων του σκόρδου, πολλές φορές το χρησιμοποιούσαν και σε θεραπευτικές συνταγές, για ορισμένες από τις οποίες έπρεπε να είναι κοπανισμένο.

σε συνάρτηση με το κοπάνισμα και το άλεσμα αρτυμάτων ή λαχανικών, φαίνεται, βάσει των πηγών, πιθανό τέτοια αγγεία να χρησίμευαν για την προετοιμασία των παραπάνω⁸⁷. Χρησίμευαν επίσης προφανώς και για το μούσκεμα ή για το ζύωμα υλικών.

Επιπλέον, μελετώντας κανείς την κεραμική από θέσεις που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή, μπορεί να παρατηρήσει ότι σε αυτή την εποχή τα πήλινα ιγδία αποτελούν ένα αρκετά κοινό εύρημα των ανασκαφών στη Μεσογειακή λεκάνη και είναι ιδιαίτερα συχνά στις βόρειες και δυτικές επαρχίες⁸⁸. Το γεγονός ότι στην πλειονότητά τους προέρχονται από στρώματα του κυρίως οικιστικού ιστού της κάθε περιοχής ενισχύει την χρήση τους στην προετοιμασία τροφής. Η εύρεση υπολειμμάτων από όσπρια και δημητριακά σε ανασκαφές ρωμαϊκών στρατοπέδων στην Ευρώπη, όπου συνήθως απαντούν και ιγδία, συνάδει στην χρήση τους για την παρασκευή τροφών⁸⁹. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των ανασκαφών στο Dichin της Βόρειας Βουλγαρίας. Εκεί, η εύρεση δύο πήλινων ιγδίων στους ίδιους αποθηκευτικούς χώρους όπου η παλαιοβοτανική μελέτη έδειξε ότι φυλάσσονταν σίκαλη, σιτάρι, κριθάρι, κεχρί και φακή οδήγησε στο συσχετισμό των αντικειμένων αυτών με την περαιτέρω επεξεργασία αυτών των προϊόντων⁹⁰. Παρόμοια θεωρείται ότι ήταν κατεξοχήν και η χρήση των ιγδίων από τη Βόρειο Συρία από τους περισσότερους μελετητές⁹¹.

β) Χρήση των ιγδίων στην επεξεργασία ρευστών/υγρών προϊόντων που σχετίζονται με τη διατροφή

Σε ό,τι αφορά στα ιγδία από τη Βόρειο Συρία η Vallerin υιοθετεί, στην αναλυτική της μελέτη για τα αγγεία αυτά, τον όρο *pelvis*⁹², κατατάσσοντάς

87. BAATZ, Reibschale und Romanisierung, 148-154.

88. Ενδεικτικά, βλ. για τη σχετική βιβλιογραφία: σημ. 17, 18, 19.

89. Βλ. JUNKELMANN, *Panis militaris*, 145-146· MAGNESS, *The Roman Legionary Pottery*, 97, σημ. 253.

90. SWAN, *The Latest Ceramic Mortaria*, 168-170.

91. Βλ. συγκεντρωτικά ως προς τις απόψεις των μελετητών: VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 172.

92. VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 172, 184. Υιοθετεί δηλαδή και αυτή τους όρους που έχουν ήδη χρησιμοποιήσει για ιγδία της ρωμαϊκής εποχής κυρίως γάλλοι και ιταλοί μελετητές (JONCHERAY, *Contribution*, 22-30· SABRIÉ - SABRIÉ, *Epave du Grand Bassin C*, 88-94· MARGINESU, *Tre frammenti*, 273-279).

τα δηλαδή στην κατηγορία των ρηχών λεκανών, υποστηρίζοντας ότι πρωταρχική τους χρήση ήταν το άλεσμα ή το ανακάτεμα κυρίως ρευστών ή και υγρών και όχι το κοπάνισμα στερεών προϊόντων. Τονίζει, δηλαδή, ότι η αποκλειστική τους χρήση ως ιγδίων δεν είναι αυταπόδεικτη. Στηρίζει την άποψή της σε ορισμένα μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία τους (όπως το μικρό τους βάθος, η ύπαρξη προχοής και στίλβωσης, η απουσία χονδρών, έξεργων προσμείξεων στον πυθμένα τους κ.ά.) και υποστηρίζει ότι τα αγγεία αυτά προσφέρονταν περισσότερο για την ανάμειξη και το ανακάτεμα ή το στράγγισμα ρευστών προϊόντων, όπως τυρί ή άλμη⁹³. Αναλυτικότερα, υποστηρίζει ότι καθώς τα πιο πολλά δείγματα δε σώζουν στον πυθμένα τους κόκκους που διευκολύνουν το κοπάνισμα ή το άλεσμα, αλλά αντίθετα είναι στιλβωμένα και διαθέτουν ρηχή προχοή, χρησίμευαν κυρίως ως ρηχές λεκάνες για ανάμειξη ρευστών προϊόντων⁹⁴.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ύπαρξη προχοής, ακόμα και μικρής, υποδηλώνει την ύπαρξη στο εσωτερικό αυτών των αντικειμένων κάποιας μορφής ρευστού ή υγρού. Επίσης, η στίλβωση χρησίμευε από πολύ παλαιά για τη στεγανοποίηση των αγγείων· τοποθετούνταν δηλαδή στην επιφάνεια του αντικειμένου που επρόκειτο να έρθει σε επαφή με υγρά, και η χρήση της συνεχίστηκε και στη βυζαντινή εποχή⁹⁵. Λόγω όμως έλλειψης άλλων στοιχείων, όπως για παράδειγμα υπολειμμάτων προϊόντων, που να έχουν βρεθεί σε ανασκαφικό περιβάλλον σε άμεση συνάφεια με αυτά τα αντικείμενα, όπως έχει συμβεί σε ιγδία από τη Βουλγαρία, θεωρούμε ότι είναι παρακινδυνευμένο να περιορίσει κανείς τη χρήση τους στην ανάμειξη ρευστών προϊόντων – και κατ' επέκταση να καταταχθούν στην κατηγορία των ρηχών κάδων-λεκανών. Είναι πράγματι γεγονός ότι αρκετοί ερευνητές ιγδίων της ρωμαϊκής εποχής

93. VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 172, 195-204.

94. VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 172, 195-204 και ειδικά σ. 184. Βλ. και: MARGINESU, *Tre frammenti*, 273. Για την άποψη επίσης του Breccia, σύμφωνα με την οποία τα αγγεία αυτά χρησίμευαν ως μαγειρικά σκεύη για να ζεσταίνονται ή να μαγειρεύονται υγρά προϊόντα και τις αμφιβολίες που εκφράζει σχετικά η Vallerin βλ. VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 184.

95. Αναλυτικά για την τεχνική της στίλβωσης και τη χρήση της σε αγγεία βυζαντινής εποχής βλ. Α. Γ. ΠΙΑΓΚΑΚΗ, Η κεραμική από το Βυζαντινό κτήριο στο Πυργί της Ελεύθερας, στο: *Ελεύθερα, τομέας II, 3. Βυζαντινό Σπίτι στην Αγία Άννα*, επιμ. Θ. Καλπαξής, Ρέθυμνο 2008, 232-234.

έχουν συσχετίσει ανάλογα πήλινα ιγδία με το ζύμωμα ή το ανακάτεμα γαλακτοκομικών ή τυροκομικών προϊόντων⁹⁶, ρευστών άρα προϊόντων, ενώ κάποιοι έχουν επίσης υιοθετήσει για τα αγγεία αυτά τον όρο *pelvis*⁹⁷. Έχει ήδη σημειωθεί ότι δεν είναι εύκολο να γίνει ο διαχωρισμός μεταξύ *ιγδίων* και *λεκανών*⁹⁸ επομένως δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτοι, απορρίπτοντας την παραπάνω άποψη. Άλλωστε τέτοια αγγεία θα μπορούσαν να έχουν πολλαπλές χρήσεις μέσα σε έναν οικισμό. Όμως, αγγεία χωρίς τους χαρακτηριστικούς κόκκους στο εσωτερικό τους είναι πιθανόν να χρησιμοποιούνταν και ως ιγδία, προοριζόμενα να επιτελέσουν συγκεκριμένες λειτουργίες⁹⁹. Έχει άλλωστε υποτεθεί ότι οι πολύ μεγάλες προσμείξεις που περιείχαν καθιστούσαν πιθανόν μη αναγκαία την ύπαρξη των επιπλέον χαρακτηριστικών «κόκκων»¹⁰⁰. Πάντως, ειδικά ορισμένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των εν λόγω αγγείων όπως το μεγάλο πάχος των τοιχωμάτων τους, ο ιδιαίτερα χονδροειδής, με τις μεγάλες προσμείξεις, πηλός τους, το μεγάλο βάρος των αγγείων, η ύπαρξη, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, έξεργων κόκκων -«χαλικιών»- στον πυθμένα των αγγείων¹⁰¹, δηλώνουν ότι τα αγγεία αυτά χρησίμευαν ως *γουδιά*¹⁰². Μάλιστα τα πρώτα δύο χαρακτηριστικά προσδίδουν ιδιαίτερη αντοχή στα αγγεία¹⁰³, καθιστώντας τα ανθεκτικά στην περίπτωση άσκησης μεγάλης πίεσης σε αυτά. Εξάλλου, ο αριθμός των ακέραιων παραδειγμάτων είναι πάρα πολύ μικρός και δεν υπάρχει μεγάλος αριθμός οστράκων από τις βάσεις αυτών των αγγείων, ώστε να

96. BAATZ, Reibschale und Romanisierung, 148-150' RILEY, The Coarse Pottery, 292 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία) JUNKELMANN, *Panis militaris*, 99, 145-149, εικ. 48 (επάνω δεξιά), εικ. 49.

97. Πρόκειται κυρίως για γάλλους και ιταλούς μελετητές: JONCHERAY, Contribution, 22-30' SABRIÉ - SABRIÉ, Epave du Grand Bassin C, 88-94' MARGINESU, Tre frammenti, 273-279.

98. SWAN, The Latest Ceramic Mortaria, 173.

99. Βλ. **σχετικά**: SWAN, The Latest Ceramic Mortaria, 173.

100. SWAN, The Latest Ceramic Mortaria, 175.

101. Βλ. σημ. 49.

102. Βλ. επίσης σχετικά και την άποψη της Swan (SWAN, The Latest Ceramic Mortaria, 173).

103. Η Swan (SWAN, The Latest Ceramic Mortaria, 173) θεωρεί επίσης ότι ο ιδιαίτερα χονδροειδής πηλός των αγγείων αυτών δικαιολογείται από τη χρήση τους ως ιγδία.

μπορέσει κανείς να εξαγάγει ασφαλή συμπεράσματα μελετώντας τυχόν ίχνη που έχει αφήσει σε αυτές η άσκηση πίεσης¹⁰⁴.

γ) Χρήση των ιγδίων στην επεξεργασία αγαθών ή υλικών που σχετίζονται με βιοτεχνικές δραστηριότητες

Ο Baatz, αναφερόμενος στα ιγδία της ρωμαϊκής εποχής, παρά το ότι τονίζει ότι η βασιική τους χρήση σχετίζεται με την προετοιμασία προϊόντων που τελικό στόχο είχαν να χρησιμοποιηθούν στην παρασκευή τροφής, σημειώνει ότι πήλινα ιγδία μπορούσαν να σχετίζονται και με βιοτεχνικές δραστηριότητες, αν και πιο σπάνια¹⁰⁵. Ακόμα, με αφορμή ιγδίο από τη Βουλγαρία με ίχνη στίλβωσης εσωτερικά η Swan σημειώνει ότι είναι πιθανόν τέτοιου είδους ιγδία να μην είχαν κατασκευαστεί αποκλειστικά για να χρησιμοποιηθούν όπως τα περισσότερα ρωμαϊκά ιγδία¹⁰⁶ (χρήσεις α και β). Επιπλέον, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι χρησιμοποιούνταν, συμπληρωματικά, και σε άλλους τομείς του καθημερινού βίου, όπως για παράδειγμα, στην ανάμειξη των απαραίτητων υλικών για την προετοιμασία φαρμάκων¹⁰⁷, ασβεστοκονιάματος ή χρωμάτων¹⁰⁸.

Ως προς αυτή τη χρήση είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του τάφου του 3ου αι. που ανήκε σε ζωγράφο και βρέθηκε στο St. Médard-des-Prés της Γαλλίας και όπου μεταξύ των ανασκαφικών ευρημάτων, τα οποία στην πλειονότητά τους αποτελούσαν σύνεργα ζωγραφικής,

104. Εκτός από δύο ακέραια δείγματα από το Ρας αλ Μπασίτ (COURBIN, Bassit, 216, εικ. 57) και την Αγορά των Αθηνών (HAYES, North Syrian Mortaria, 337-338, εικ. 1), έχουν αναφερθεί ακόμα δύο από το Ισραήλ (YISRAELI, A Roman Pottery Mortarium, 10*, πίν. XXIV, 2-4 [για ιγδίο στο Μουσείο του Ισραήλ] GROH, North Syrian Mortaria, 165 και σημ. 6 [όπου αναφέρεται η αγορά ακόμα ενός δείγματος από το Μουσείο της Χάιφα]).

105. Αναφέρει συγκρατημένα: “**Ausserdem konnten tönerner Reibschalen auch gewerblich verwendet werden, doch dürfte dies seltener gewesen sein ...**”: BAATZ, Reibschale und Romanisierung, 153-154.

106. SWAN, The Latest Ceramic Mortaria, 173.

107. HILGERS, *Lateinische Gefässnamen*, 225-226’ *L’alimentazione*, 161, αρ. 67 PALLECCHI, *I mortaria di produzione centro-italica*, 34-36.

108. YATES, Mortarium, 769’ HILGERS, *Lateinische Gefässnamen*, 225-226’ *L’alimentazione*, 161, αρ. 67 PALLECCHI, *I mortaria di produzione centro-italica*, 34-35.

εντοπίστηκε και ένα ιγδίο¹⁰⁹. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, δεν θα πρέπει να αποκλειστεί η άποψη ότι παρόμοια ιγδία, στην περίπτωση που μας απασχολεί τα ιγδία από τη Βόρειο Συρία, χρησιμοποιούνταν στο πλαίσιο ποικίλων εργαστηριακών δραστηριοτήτων όπως η παραγωγή λαδιού, κρασιού ή ακόμα και η κατασκευή γυάλινων αγγείων. Ότι ήδη από πολύ παλαιά πήλινα αγγεία, σχετιζόμενα με παρόμοιες δραστηριότητες, διέθεταν μεγάλη αντοχή, ώστε να ανταποκριθούν σε συνθήκες άσκησης πίεσης σε αυτά, αποδεικνύεται από την εύρεση πήλινων κινητών ληνών στην Πελοπόννησο, που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. και στην ύστερη ελληνιστική εποχή¹¹⁰. Ακόμα, πήλινες λεκάνες-τριπτήρες για την έκθλιψη σταφυλιών με το χέρι έχουν βρεθεί σε πιθεώνα στο Κομπολόι¹¹¹, όπου μεταξύ των ποικίλων πήλινων κινητών ευρημάτων αναφέρονται και ιγδία¹¹². Επίσης, βάσει της εύρεσης πήλινου ιγδίου σε ελαιοτριβείο του 4ου αι. π.Χ. στον Ακράγαντα έχει διατυπωθεί η άποψη ότι αυτό χρησίμευε

109. Πρόκειται για λίθινο ιγδίο. Βλ. σχετικά: M. BORDA, *La pittura romana*, Milano 1958, 383-384 και εικ. στη σ. 384' R. LING, *Roman Painting*, Cambridge, New York 1991, 210-211' Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Παρατηρήσεις σχετικές με καλλιτεχνικά επαγγέλματα κατά την όψιμη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική εποχή, στο: *Το Πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, επιμ. Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ, Ηράκλειο 1997, 30-31, εικ. 11, εικ. 12.

110. Πρόκειται, αντίστοιχα, για ληνούς από τα Τσουκαλέικα, νότια της Πάτρας (Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κρασί και λάδι: πήλινοι κινητοί ληνοί και διαχωριστήρες, στο: *Οΐνον ιστορῶ. IV. Επιστημονικό Συμπόσιο. Θλιπτήρια & Πιεστήρια. Από τους ληνούς στα προβιομηχανικά τσιπουρομάγγανα*, επιμ. Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Αθήνα 2005, 34-35, σχ. 1, εικ. 1-3) και από τους Λουσούς (Β. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΛΕΟΝ, Οι ληνοί στις οικίες των Λουσών, στο: *Οΐνον ιστορῶ. VI. Επιστημονικό Συμπόσιο. Αρκαδικά οινολογήματα*, επιμ. Γ.Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Αθήνα 2007, 45-46, 48, εικ. σχ. 4, εικ. 9-11). Κινητοί ληνοί αναφέρονται ήδη από τη μινωική εποχή (βλ. συγκεντρωτικά για τη χρήση τους και για την προβληματική: Κ. ΚΟΡΑΚΑ - L. PLATON, "Ληνοί μινωικοί. Installations minoennes de traitements de produits liquides", *BCH* 117 (1993) 35-101 και ειδικά σ. 36-39, εικ. 1, εικ. 4, σ. 41-42, αρ. 1, εικ. 7, σ. 44, αρ. 3, αρ. 5, σ. 53, αρ. 23, σ. 56, αρ. 27, εικ. 23, σ. 56-57, αρ. 28, εικ. 24, σ. 64-65, σ. 67, σ. 79-83' βλ. επίσης και: ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κρασί και λάδι, 34, σημ. 6 και ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΛΕΟΝ, Οι ληνοί στις οικίες των Λουσών, 46, σημ. 19, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

111. Η λειτουργία αυτού του συγκροτήματος εντοπίζεται κυρίως στο δεύτερο μισό του 4ου και μέχρι τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Βλ. αναλυτικά για αυτό: Ε. ΠΟΥΛΑΚΗ, Κομπολόι. Πιθεών και αγρέπανις σε αμπελώνα της χώρας των Λειβήθρων, στο: *Οΐνον ιστορῶ. III. Επιστημονικό Συμπόσιο. Τ'Αμπελανθίσματα*, επιμ. Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Αθήνα 2004, 45-56. Ειδικά για τις λεκάνες-τριπτήρες βλ. ΠΟΥΛΑΚΗ, Κομπολόι, 55, εικ. 18-20.

112. ΠΟΥΛΑΚΗ, Κομπολόι, 55.

για να ξεχωριστούν αρχικά οι πυρήνες των ελιών από τον υπόλοιπο καρπό, και κατόπιν, καθώς το πήλινο ιγδίο μεταφέρεται εύκολα, να είναι πιο απλό να τοποθετηθούν οι πυρήνες στο γειτονικό πιεστήριο¹¹³. Δεν θα μπορούσε επίσης να αποκλειστεί η περίπτωση πήλινα ιγδία της εποχής που μας απασχολεί να σχετίζονται και με μεταλλουργικές δραστηριότητες. Αναφέρεται άλλωστε στις πηγές χρήση ιγδίων στην μεταλλουργία για την κονιορτοποίηση της πρώτης ύλης ή σε άλλο στάδιο της επεξεργασίας των μετάλλων¹¹⁴. Πρόκειται βέβαια κυρίως για μέταλλα αντικείμενα. Όμως, κατά την κλασική εποχή, έχει υποστηριχθεί η χρήση και πήλινων λεκανών στα εργαστήρια της Λαυρεωτικής, κατά το στάδιο καθαρισμού του μεταλλεύματος¹¹⁵ μία τέτοια χρήση των πήλινων αυτών λεκανών δεν αποκλείει την παράλληλη χρήση τους ως οικιακών αντικειμένων, για τις καθημερινές ανάγκες, δικαιολογεί όμως τον μεγάλο αριθμό τους μεταξύ των λοιπών ανασκαφικών ευρημάτων¹¹⁶. Οι λεκάνες αυτές είναι αρκετά ρηχές, με χείλη που καμπυλώνουν έντονα προς τα έξω και πολύ ανθεκτικές¹¹⁷. Εύλογος είναι ο παραλληλισμός με τα υστερότερα, πήλινα «ιγδία». Στην περίπτωση των ιγδίων από τη Βόρειο Συρία, ο ιδιαίτερα χονδροειδής πηλός τους με τις πολλές προσμειξείς χαλαζία και το σημαντικό βάρος τους¹¹⁸, τα καθιστούν ανθεκτικά και κατάλληλα πιθανόν να ανταποκριθούν και σε παρόμοιες ανάγκες. Δεδομένου ότι το ανασκαφικό περιβάλλον στην υπό έρευνα θέση, όπου αυτό αναφέρεται,

113. Βλ. αναλυτικά σχετικά με αυτό το εύρημα και τον προτεινόμενο τρόπο χρήσης του: PALLECCHI, *I mortaria di produzione centro-italica*, 36-37 σημ. 13 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

114. ΠΛΙΝΙΟΣ, *Historia Naturalis*, XXXIII,86-87, 93, 109, 123 (όπου κυρίως γίνεται αναφορά σε γάλκινα ιγδία) ΎΑΤΕΣ, *Mortarium*, 769.

115. Για τη διαδικασία καθαρισμού του μεταλλεύματος στη Λαυρεωτική βλ. αναλυτικά: Ε. Χ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Μέταλλα εργάσιμα και συγκεχωρημένα. Η οργάνωση της εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου της Λαυρεωτικής από την Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Αθήνα 2005, 218, 225-239. Για μία αναλυτική παρουσίαση της κριτικής που έχει δεχθεί η άποψη της χρήσης, κατά τον καθαρισμό, πήλινων λεκανών και της πρότασης να χρησιμοποιούνταν, αντ' αυτών, ξύλινα «ρείθρα» βλ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Μέταλλα Εργάσιμα και Συγκεχωρημένα*, 240-242 (όπου και η σχετική επιχειρηματολογία και αναλυτική βιβλιογραφία), πίν. 12, α.

116. Βλ. σχετικά: ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Μέταλλα εργάσιμα και συγκεχωρημένα*, 236-238.

117. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Μέταλλα Εργάσιμα και Συγκεχωρημένα*, 236-237, πίν. 12, α.

118. Βλ. σχετικά πιο πάνω, σ. 55.

δεν υποδηλώνει μεταλλουργική δραστηριότητα, ούτε και έχουν επισημανθεί στο εσωτερικό των αντικειμένων υπολείμματα σχετικής επεξεργασίας, ενδεχόμενη χρήση τους και στη μεταλλουργία χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Τα όχι και τόσο, πάντως, μακρινά παράλληλα από την περιοχή της Αττικής είναι ενθαρρυντικά της υπόθεσης ότι τέτοια σκευή μπορούν να σχετίζονται άμεσα και με παρόμοιες δραστηριότητες.

Η εύρεση στην Σαλαμίνα της Κύπρου δύο οστράκων όμοιων ιγδίων στα ερείπια ενός κλιβάνου¹¹⁹ παρέχει ακόμα ένα στοιχείο υπέρ του συσχετισμού των αγγείων αυτών με εργαστηριακές δραστηριότητες. Ακόμα, βάσει των υπολειμμάτων στο εσωτερικό ιγδίων του 2ου αι. από την παράκτια περιοχή του Δούναβη, ορισμένα από αυτά χρησιμοποιούνταν και για το άλεσμα χρωμάτων, που ήταν απαραίτητα στην διακόσμηση πήλινων αγγείων, αποτελούσαν δηλαδή τμήμα του εργαλειακού εξοπλισμού των εργαστηρίων κεραμικής¹²⁰. Σε ό,τι αφορά στα αγγεία από τη Βόρειο Συρία η προσεκτική μελέτη των ευρημάτων από τη Jalame, την αρχαία Μεσσήνη και την Ολυμπία και ο συσχετισμός τους με τις αρχιτεκτονικές δομές που έχουν εντοπιστεί σε αυτές τις θέσεις παρέχουν τη δική τους μαρτυρία για τη χρήση των ιγδίων.

1) Η περίπτωση των ιγδίων από τη Jalame

Σημαντικές είναι οι παρατηρήσεις που προκύπτουν από τη μελέτη της κεραμικής που έχει βρεθεί στη Jalame, περιοχή 10 χλμ. νοτιοανατολικά της Χάιφα¹²¹, ως προς το συσχετισμό των ιγδίων από τη Βόρειο Συρία με βιοτεχνικές δραστηριότητες. Εκεί, πάνω σε χαμηλό λόφο, συστηματική ανασκαφή έφερε στο φως σημαντικά αρχιτεκτονικά

119. CALVET, *Salamine de Chypre*, 76, αρ. 163, αρ. 168. Δυστυχώς δεν παρέχονται περαιτέρω στοιχεία για τη χρήση αυτού του κλιβάνου.

120. ZSIDI-BALLA, *The Distribution of Mortars*, 248 Π. Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Αρχαία Μεσσήνη. Ο χώρος και τα μνημεία*, Έκδοση Περιφέρειας Πελοποννήσου, 1998, 10-14, σχ. 1, σχ. 6 Π. Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, στο: *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, επιμ. Π. Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ - Β. ΚΟΝΤΗ, Αθήνα 2002, 27.

121. Για την τοποθεσία και την ονομασία της θέσης βλ. αναλυτικά: G. D. WEINBERG - S. S. WEINBERG, *The Site*, στο: *Excavations at Jalame. Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*, εκδ. G. DAVIDSON WEINBERG, Columbia 1988, 1 και σημ. 1.

υπολείμματα τεσσάρων χρονικών περιόδων. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των αρχιτεκτονικών δομών ανήκει σε εκτεταμένο συγκρότημα χώρων που αναγνωρίστηκαν από τους ανασκαφείς ως τμήματα έπαυλης¹²². Η εποχή λειτουργίας της τοποθετείται στο τρίτο τέταρτο του 3ου αι. και μέχρι και το πρώτο μισό του 4ου αι. Σε κάποια χρονική στιγμή στη διάρκεια αυτής της εποχής προστέθηκαν στην έπαυλη ένα πιεστήριο για την παραγωγή κρασιού καθώς και δύο ελαιοπιεστήρια με γειτονικούς, βοηθητικούς χώρους¹²³. Για την εγκατάστασή τους έγιναν μετατροπές στην αρχική κάτοψη της έπαυλης και επαναχρησιμοποιήθηκαν χώροι που βρισκόταν σε αχρησία¹²⁴. Κατά τους ανασκαφείς οι εγκαταστάσεις αυτές κατασκευάστηκαν λίγο πριν το 350 και είχαν συνεχή χρήση μέχρι και το δεύτερο μισό του 4ου αι.¹²⁵ Επίσης, μετά το 351 περίπου επέρχεται αλλαγή στη λειτουργία της έπαυλης και εγκαθίσταται στο εσωτερικό της, χρησιμοποιώντας χώρους της, ένα εργαστήριο υαλουργίας, το οποίο λειτούργησε για μικρό σχετικά διάστημα, μέχρι περίπου το 383¹²⁶, εποχή κατά την οποία φαίνεται ότι λειτούργούσαν εξίσου και τα πιεστήρια.

Από τους παραπάνω χώρους προήλθε, πέρα από τη μεγάλη ποσότητα ακατέργαστης μάζας υάλου, γυάλινων αντικειμένων και υπολειμμάτων επεξεργασίας του γυαλιού (υπολείμματα μάζας υάλου από την κατασκευή αγγείων, θραύσματα παραμορφωμένων, αποτυχημένων αγγείων κ.ά.), σημαντικός αριθμός πήλινων αγγείων. Μεταξύ των πολυάριθμων οστράκων που ανήκουν σε ιγδία και λεκάνες καταγράφονται 85 όστρακα της παραγωγής του Ρας αλ Μπασίτ, που είναι και η μόνη κατηγορία ιγδίων που αναγνωρίζεται στη θέση και αποτελεί μία από τις πιο κοινές

122. WEINBERG - WEINBERG, *The Site*, 1-4, εικ. 1-2' S. S. WEINBERG, *The Buildings and Installations*, στο: *Excavations at Jalame. Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*, εκδ. G. DAVIDSON WEINBERG, Columbia 1988, 5-23, εικ. 2-2, εικ. 2-4, εικ. 2-5,

123. **Βλ. αναλυτικά:** WEINBERG, *The Buildings and Installations*, 11-16, εικ. 2-4, εικ. 2-5.

124. WEINBERG, *The Buildings and Installations*, 11, 15.

125. WEINBERG, *The Buildings and Installations*, 15.

126. WEINBERG, *The Buildings and Installations*, 16-19. **Βλ. αναλυτικά για το εργαστήριο υαλουργίας:** G. D. WEINBERG, *The Glass Factory and Manufacturing Processes*, στο: *Excavations at Jalame. Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*, εκδ. G. DAVIDSON WEINBERG, Columbia 1988, 24-37.

υπο-κατηγορίες λεκανών που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή¹²⁷. Η Johnson σημειώνει ότι προέρχονται από στρώματα του τρίτου τετάρτου του 4ου αι. κυρίως - εποχή κατά την οποία η χρήση της έπαυλης, απ'όσο προκύπτει από τη δημοσίευση, είχε περιοριστεί στους χώρους που καταλάμβανε το υαλουργείο, με πιθανή, παράλληλη χρήση και των πιεστηρίων¹²⁸ - ενώ ορισμένα βρέθηκαν και σε στρώματα που χρονολογούνται μετά το 383, οπότε και εγκαταλείφθηκε το υαλουργείο και τα πιεστήρια. Δυστυχώς από τη δημοσίευση δεν προκύπτουν περαιτέρω στοιχεία για τους χώρους και τα στρώματα στα οποία βρέθηκαν αυτά τα όστρακα. Τα αγγεία αυτά πάντως, βάσει της χρονολόγησης των στρωμάτων στα οποία βρέθηκαν, σχετίζονται προφανώς άμεσα με τις αμιγώς βιοτεχνικές δραστηριότητες του συγκροτήματος (παραγωγή κρασιού, λαδιού και κατασκευή γυάλινων αγγείων).

Το εργαστήριο υαλουργίας στη Jalame ανήκει στα δευτερογενή εργαστήρια, όπου κομμάτια υαλόμαζας, που προέρχεται από τα πρωτογενή εργαστήρια παραγωγής γυαλιού, ή γυάλινα αγγεία προς ανακύκλωση, αφού θρυμματίζονταν εκ νέου αναθερμαίνονταν και λυώνονταν για να δημιουργηθούν χρηστικά, γυάλινα αγγεία¹²⁹. Τα βασικά συστατικά για την παραγωγή γυαλιού και τα στάδια παραγωγής γυάλινων αγγείων, κατά τη ρωμαϊκή και την πρωτοβυζαντινή εποχή, είναι πλέον γνωστά¹³⁰. Είναι

127. Τα 81 από τα 85 όστρακα ανήκουν στην όχι και τόσο κοινή υπο-κατηγορία των ιγδίων αυτών, που διακρίνεται από παχύ, τετράγωνης διατομής χείλος, που δεν καμπυλώνει προς τα κάτω (JOHNSON, *The Pottery*, 180-183, εικ. 7-29). Οι δύο πιο κοινές κατηγορίες λεκανών αντιπροσωπεύονται αντίστοιχα με 276 και 168 παραδείγματα (JOHNSON, *The Pottery*, 183-185).

128. WEINBERG, *The Glass Factory*, 24-37 WEINBERG, *The Buildings and Installations*, 15, 16-19.

129. WEINBERG, *The Buildings and Installations*, 18 WEINBERG, *The Glass Factory*, 25. Ενδεικτικά, για τα πρωτογενή εργαστήρια υαλοποιίας βλ. D. FOY, *Les ateliers primaires syro-palestiniens* στο: *Coeur de verre. Production et diffusion du verre antique*, επιμ. D. FOY, Gollion 2003, 28-31.

130. Ενδεικτικά βλ. ΠΛΙΝΙΟΣ, *Historia Naturalis*, XXXVI.192-196 R. J. FORBES, *Studies in Ancient Technology*, vol. V, Leiden 1957, 110-130, 153-159, 161-176 R. H. BRILL - J. F. WOSINSKI, *Glass Manufacture*, στο: *Excavations at Jalame. Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*, εκδ. G. DAVIDSON WEINBERG, Columbia 1988, 283-287 WEINBERG, *The Glass Factory*, 24-37 D. FOY - M. - D. NENNA, *Tout feu tout sable. Mille ans de verre antique dans le Midi de la France*, Aix-en-Provence 2001, 21-29 D. FOY, *Composition et propriétés du verre* στο: *Coeur de verre. Production et diffusion du verre antique*, επιμ. D. FOY, Gollion

πιθανό ιγδία από το Μπασίτ να χρησιμοποιούνταν για το άλεσμα και τη ρευστοποίηση ορισμένων επιμέρους συστατικών απαραίτητων για τα γυάλινα αγγεία της Jalame, που έπρεπε να προστεθούν στην πρώτη ύλη πριν την αναθέρμανσή της¹³¹, όπως για παράδειγμα για το άλεσμα σε μορφή σκόνης των οξειδίων για το χρωματισμό του γυαλιού. Με βάση την αρχαιολογική μελέτη των γυάλινων αντικειμένων από τη Jalame, αλλά και τη χημική ανάλυση δειγμάτων γυαλιού από το εργαστήριο, προκύπτει ότι αν και οι αποχρώσεις της μεγαλύτερης ποσότητας των γυάλινων αντικειμένων από τη θέση δεν οφείλονται σε πρόσθετα στοιχεία, αλλά στην ίδια τη σύσταση της πρωτογενούς υαλόμαζας, συγκεκριμένα οξειδία χρησιμοποιούνταν για τον επιμέρους χρωματισμό του γυαλιού¹³². Αυτό δηλαδή αποκτούσε διαφορετική χρωματική απόχρωση με την

2003, 16-21' Α. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ, Εισαγωγή στην ιστορία της υαλοργιάς της ρωμαϊκής εποχής, στο: *Ιστορία και τεχνολογία αρχαίου γυαλιού*, επιμ. Γ. ΚΟΡΔΑΣ - Α. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ, Αθήνα 2002, 151-163. Για τη λειτουργία ενός υαλοποιείου αλλά και υαλοργείου στον ελλαδικό χώρο κατά την παλαιοχριστιανική εποχή βλ. την περίπτωση των Φιλίππων (Γ. Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Εγκαταστάσεις υαλοποιίας και υαλοργιάς στους Φιλίππους, στο: *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη Βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας*, Αθήνα 2004, 73-87). Για το βυζαντινό γυαλί βλ. Α. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ, Εισαγωγή στην ιστορία του Βυζαντινού γυαλιού, στο: *Ιστορία και τεχνολογία αρχαίου γυαλιού*, επιμ. Γ. ΚΟΡΔΑΣ - Α. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ, Αθήνα 2002, 177-191.

131. Για την αναθέρμανση του γυαλιού βλ. FORBES, *Studies in Ancient Technology*, 113' BRILL - WOSINSKI, *Glass Manufacture*, 284' Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, Φαγεντιανή-Κύανος, ύαλος, ύλες των βάσεων, των Θεών και των νεκρών της αρχαιότητας, στο: *Ιστορία και τεχνολογία αρχαίου γυαλιού*, επιμ. Γ. ΚΟΡΔΑΣ - Α. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ, Αθήνα 2002, 51' ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Εγκαταστάσεις υαλοποιίας, 75-81. Η χρήση χειρόμυλων ή ιγδίων προφανώς από πολύ πιο ανθεκτικά υλικά απ' ότι ο πηλός, κυρίως λίθινων, είναι δεδομένη στα πρωτογενή εργαστήρια παραγωγής γυαλιού, καθώς αυτοί χρειάζονται για να γίνει η κατάλληλη επεξεργασία των πρώτων υλών και κυρίως της άμμου (FORBES, *Studies in Ancient Technology*, 163' ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Εγκαταστάσεις υαλοποιίας, 82-83).

132. Βλ. πιο αναλυτικά για τα χαρακτηριστικά των γυάλινων αγγείων από τη Jalame και για τη σύστασή τους: G. D. WEINBERG - S. M. GOLDSTEIN, *The Glass Vessels*, στο: *Excavations at Jalame. Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*, εκδ. G. DAVIDSON WEINBERG, Columbia 1988, 38-39' R. H. BRILL, *Scientific Investigations of the Jalame Glass and Related Finds*, στο: *Excavations at Jalame. Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*, εκδ. G. DAVIDSON WEINBERG, Columbia 1988, 257-269, πίν. 9-1 - πίν. 9-4 και ειδικά σ. 258-261' R. H. BRILL - J. W. H. SCHREURS, *Color Chemistry of the Jalame Glass*, στο: *Excavations at Jalame. Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*, εκδ. G. DAVIDSON WEINBERG, Columbia 1988, 276-277.

προσθήκη κατάλληλων οξειδίων, τα πιο κοινά από τα οποία ήταν τα οξείδια του σιδήρου, του χαλκού και του μαγνησίου¹³³. Γενικά, μαγνήσιο προσέθεταν στο γυαλί για τον αποχρωματισμό του¹³⁴. Στην περίπτωση όμως του εργαστηρίου υαλουργίας στη Jalame οι μελετητές σημειώνουν ότι αρκετή ποσότητα αντικειμένων έχει επιχρωματιστεί, αποκτώντας κυρίως πορφυρό χρώμα ή μπλε του κοβαλτίου¹³⁵. Το πορφυρό χρώμα ήταν αποτέλεσμα της προσθήκης μαγνησίου στην πρωτογενή υαλόμαζα, προτού αυτή αναθερμανθεί¹³⁶. Παρόμοια προσθήκη κατάλληλου οξειδίου έδινε ως αποτέλεσμα το μπλε χρώμα¹³⁷.

Από όσο γνωρίζουμε, με εξαίρεση το ίδιο το Μπασίτ, η Jalame είναι η μόνη περιοχή από αυτές στις οποίες εντοπίζονται δείγματα της παραγωγής του, από την οποία δημοσιεύεται τόσο μεγάλος αριθμός ιγδίων. Βάσει των προηγούμενων παρατηρήσεων, εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα ιγδία από τη Βόρειο Συρία σχετίζονται άμεσα και με βιοτεχνικές δραστηριότητες και χρησιμοποιούνταν σε κάποιο από τα στάδια παρασκευής κρασιού ή λαδιού¹³⁸, χωρίς να είναι απίθανη και η χρήση τους στη διαδικασία παρασκευής γυάλινων αντικειμένων.

133. FORBES, *Studies in Ancient Technology*, 116, 155 FOY - NENNA, *Tout feu tout sable*, 28' FOY, Composition et propriétés du verre, 20. Επίσης, από πινακίδες της Μεσοποταμίας πληροφορούμαστε ορισμένες τεχνικές για την παραγωγή γυαλιού και την παραγωγή χρωματιστού γυαλιού (FORBES, *Studies in Ancient Technology*, 135-137).

134. FORBES, *Studies in Ancient Technology*, 155' FOY - NENNA, *Tout feu tout sable*, 28' FOY, Composition et propriétés du verre, 20.

135. WEINBERG - GOLDSTEIN, *The Glass Vessels*, 38-39' BRILL - SCHREURS, *Color Chemistry of the Jalame Glass*, 274-277.

136. **Βλ. σχετικά:** BRILL, *Scientific Investigations of the Jalame Glass*, 260-261' BRILL - SCHREURS, *Color Chemistry of the Jalame Glass*, 276-277.

137. BRILL, *Scientific Investigations of the Jalame Glass*, 261' BRILL - SCHREURS, *Color Chemistry of the Jalame Glass*, 276-277.

138. Ενδεικτικά, για τις διαδικασίες εξαγωγής λαδιού από τον ελαιόκαρπο βλ. Σ. ΧΑΤΖΗΣΑΒΒΑΣ, Η τεχνολογία της μετατροπής του ελαιόκαρπου σε ελαιόλαδο κατά την αρχαιότητα στην Κύπρο, στο: *Ελιά και Λάδι, Τριήμερο Εργασίας, Καλαμάτα, 7-9 Μαΐου 1993*, Αθήνα 1996, 59-69' Π. Δ. ΦΑΚΛΑΡΗΣ - Β. Γ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, Η ελιά και το λάδι στην αρχαία Ελλάδα, στο: *Ελαισοδεία. Μελέτες για τον πολιτισμό της ελιάς*, Παράρτημα της *Επετηρίδας του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών* 29-30 (1999-2003), Αθήνα 2004, 44-53.

2) Η περίπτωση των ιγδίων από την αρχαία Μεσσήνη και την Ολυμπία

Περιοριζόμενοι, στο πλαίσιο της σύντομης αυτής μελέτης, στον δυτικό πελοποννησιακό χώρο, ιγδία από τη Βόρειο Συρία έχουν βρεθεί στην αρχαία Μεσσήνη και στην αρχαία Ολυμπία¹³⁹. Τα τέσσερα όστρακα από την ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης προέρχονται από επιχώσεις του Θεάτρου και της ευρύτερης περιοχής στα ανατολικά του, δηλαδή την περιοχή της στοάς της Αγοράς και της γειτονικής Κρήνης¹⁴⁰. Η εύρεση και των τεσσάρων στην περιοχή αυτή, παρά την αδυναμία συσχετισμού τους με συγκεκριμένους χώρους, σχετίζεται προφανώς άμεσα με τις δραστηριότητες που θα λάμβαναν χώρα στην συγκεκριμένη περιοχή και αφορούν στην επεξεργασία προϊόντων.

Σίγουρα η χρήση αυτών των αγγείων για την προετομασία προϊόντων διατροφής δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Όμως, στο σημαντικό αυτό οικιστικό κέντρο της Μεσσηνίας¹⁴¹, το οποίο χαρακτηριζόταν προφανώς από αυτάρκεια σε πολλούς τομείς, υπάρχουν, για την περίοδο που εξετάζουμε, σαφείς ενδείξεις: α) για την παρασκευή αλευριού και κρασιού σε μία μεγάλη αστική έπαυλη της πόλης, του 3ου-4ου αι.¹⁴² β) για την επεξεργασία δημητριακών, όπως ίσως δηλώνει η μετασκευή, στην περιοχή της Κρήνης, στα ανατολικά του Θεάτρου, κατά τον 6ο αι. μίας από τις δεξαμενές της και η ανέγερση οικοδομήματος που σχετίζεται με την ύπαρξη υδρομύλου¹⁴³ γ) για τη λειτουργία εργαστηρίου υαλουργίας, βάσει της εύρεσης πυρακτωμένου γυαλιού και γυάλινων πλακών σε οικία της περιοχής του Ασκληπιείου αλλά και της μεγάλης ποσότητας γυάλινων αντικειμένων της υστερορωμαϊκής εποχής, που έχουν έλθει στο

139. Για την αρχαία Μεσσήνη: ΠΑΓΚΑΚΗ, Υστερορωμαϊκά πήλινα ενσφράγιστα «ιγδία», 35-67. Για την Ολυμπία: HAYES, *North Syrian Mortaria*, 346, αρ. 154. Στον πελοποννησιακό χώρο ιγδίο αυτής της κατηγορίας δημοσιεύεται και από τις Κεγχρεές (HAYES, *North Syrian Mortaria*, 346, αρ. 153' B. ADAMSHECK, *Kenchreai, Eastern Port of Corinth*, vol. IV, *The Pottery*, Leiden 1979, 142, RC92, εικ. RC92).

140. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Αρχαία Μεσσήνη*, 10-14, σχ. 1, σχ. 6 Θέμελης, Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 27.

141. Βλ. ΘΕΜΕΛΗΣ, Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 33-35, 41-44.

142. ΘΕΜΕΛΗΣ, Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 32.

143. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Αρχαία Μεσσήνη*, 14' ΘΕΜΕΛΗΣ, Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 35.

φος από την ανασκαφή¹⁴⁴, χωρίς να αποκλείεται και (δ) η παραγωγή λαδιού στην ευρύτερη περιοχή¹⁴⁵. Η επισήμανση όλων αυτών των στοιχείων που σχετίζονται με εργαστηριακές δραστηριότητες κάνει πολύ πιθανό το ενδεχόμενο τα τέσσερα αυτά αγγεία, τα περισσότερα που έχουν αναφερθεί από θέση της ενδοχώρας της Πελοποννήσου, να χρησιμοποιούνταν σε βιοτεχνικές δραστηριότητες.

Την υπόθεση αυτή ενισχύουν και τα δεδομένα που προκύπτουν από την αρχαία Ολυμπία, όπου σημειώνεται, από τον J. Hayes, η ύπαρξη ενός ιγδίου που ανήκει στην παραγωγή της Βόρειας Συρίας¹⁴⁶. Δυστυχώς δεν αναφέρεται ο συγκεκριμένος χώρος εύρεσης του αντικειμένου και δεν υπάρχουν διαθέσιμες πληροφορίες για την ύπαρξη και άλλων παρόμοιων ιγδίων από την ίδια θέση. Παρόλ'αυτά, μελετώντας τα ανασκαφικά δεδομένα των συστηματικών ανασκαφών που διενεργούνται κατά τις τελευταίες δεκαετίες από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία ως προς τις βιοτεχνικές δραστηριότητες στην περιοχή, κατά τη διάρκεια της εποχής που μας αφορά. Συγκεκριμένα, στην ευρύτερη περιοχή γύρω από το ιερό του Δία λειτούργησαν, πιθανόν ήδη από τον 4ο αι. και σίγουρα στη διάρκεια του 5ου και 6ου αι., πολυάριθμα εργαστήρια τεχνιτών¹⁴⁷, άμεσα συνδεδεμένα με την αγροτική χριστιανική κοινότητα που εγκαταστάθηκε στους χώρους

144. ΘΕΜΕΛΗΣ, Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 37.

145. Βλ. σχετικά: ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Υστερορωμαϊκά πήλινα εσφράγιστα «ιγδία», 55 σημ. 144 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Για την παραγωγή λαδιού στην περιοχή της αρχαίας Μεσσήνης, παρά την απουσία καταλοίπων ελαιотριβείων από τον χώρο, και για την πιθανή χρήση μεθόδων που δεν μπορούν να αναγνωριστούν εύκολα, όπως για παράδειγμα ιγδία βλ. Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Δρόμοι του λαδιού στην ανατολική και νότια Πελοπόννησο κατά την αρχαιότητα*, Αθήνα 2006, 7, 23, 26. Για την παραγωγή λαδιού στην Πελοπόννησο την εποχή που εξετάζουμε βλ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Oleum vero ex pauco*. Ελιά και λάδι στην Πελοπόννησο κατά την ύστερη αρχαιότητα και τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, στο: «*Ο δε τόπος ... ελαιοφόρος*» *Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο*, επιμ. Ε. ΜΠΕΝΕΚΗ, Αθήνα 2007, 51-56.

146. HAYES, *North Syrian Mortaria*, 346, αρ. 154.

147. Βλ. αναλυτικά για αυτά: U. SINN, Bericht über das Forschungsprojekt "Olympia während der römischen Kaiserzeit" I. Die Arbeiten von 1987-1992, *Nikephoros* 5 (1992) 79' U. SINN, *Olympie, centre d'artisanat chrétien*, στο: *Olympie. Cycle de huit conférences organisé au musée du Louvre par le Service culturel du 18 janvier au 15 mars 1999*, επιμ. A. PASQUIER, Paris 2001, 231-233.

του. Εντοπίστηκαν, για παράδειγμα σιδηρουργεία¹⁴⁸. Ιδιαίτερα εντατική φαίνεται ότι ήταν επίσης η αμπελοκαλλιέργεια και η οινοποιία, καθώς τουλάχιστον δεκαοκτώ ληνοί ανασκάφηκαν στη ζώνη αυτή¹⁴⁹. Ορισμένοι χρονολογούνται ήδη από τον 4ο αι. Ακόμα, η αναλυτική μελέτη πληθώρας θραυσμάτων από γυάλινα αγγεία, που χρονολογούνται από την κλασική έως και την πρωτοβυζαντινή εποχή υποδεικνύει, ειδικά κατά την εποχή του 1ου αι. π.Χ. μέχρι και τον 1ο αι. μ.Χ., την εισαγωγή γυάλινων αγγείων από την Ιταλία αλλά και την Συρο-παλαιστίνη, ενώ η μεγάλη ποικιλία αγγείων του 2ου και 3ου αι. στηρίζει την άποψη της εγχώριας παραγωγής τους στην ευρύτερη περιοχή¹⁵⁰. Η τελευταία ενισχύεται και από την εύρεση, κοντά στις θέρμες του Λεωνιδαίου, ενός κλιβάνου υαλουργίας. Χρησίμευε για την όπτηση είτε γυάλινων αγγείων, είτε υαλοπινάκων. Παρά το ότι ο τελευταίος δεν έχει ακόμα δημοσιευθεί, χρονολογείται εν

148. A. PARIENTE, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1990, *BCH* 115 (1991) 867' SINN, Bericht über das Forschungsprojekt, 79' SINN, Olympie, centre d'artisanat, 232-233.

149. SINN, Bericht über das Forschungsprojekt, 79' SINN, Olympie, centre d'artisanat, 232-233' U. SINN, Η εξέλιξη της Ολυμπίας στην ύστερη αρχαιότητα, στο: *Οἶνον ἱστορῶ. Επιστημονικό Συμπόσιο. Αμπελοοινική ιστορία και αρχαιολογία της ΒΔ. Πελοποννήσου*, επιμ. Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Αθήνα 2001, 28 (όπου αναφέρονται δεκαοκτώ ληνοί). Βλ. και: Th. VÖLLING, 3. Befunde zur spätantiken Siedlung im vormaligen Heiligtum. Die frühbyzantinische Kelter in der Badeanlage nördlich des Vereinshauses, στο: U. SINN - G. LADSTÄTTER - A. MARTIN - Th. VÖLLING et al., Bericht über das Forschungsprojekt "Olympia während der römischen Kaiserzeit und in der Spätantike" IV. Die Arbeiten im Jahr 1995. Teil 1, *Nikephoros* 8 (1995) 171-173' Th. VÖLLING, Παραγωγή κρασιού στο ιερό του Ολυμπίου Διός στο πρώιμο Βυζάντιο, στο: *Οἶνον ἱστορῶ. Επιστημονικό Συμπόσιο. Αμπελοοινική ιστορία και αρχαιολογία της ΒΔ. Πελοποννήσου*, επιμ. Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Αθήνα 2001, 34' G. TOUCHAIS et al., Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1995, *BCH* 120 (1996) 1166' Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ - Β. ΚΟΝΤΗ - Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Αμπελοοινικά θέματα στην ιστορία και την τέχνη της πρωτοβυζαντινής δυτικής Πελοποννήσου, στο: *Οἶνον ἱστορῶ. Επιστημονικό Συμπόσιο. Αμπελοοινική ιστορία και αρχαιολογία της ΒΔ. Πελοποννήσου*, επιμ. Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Αθήνα 2001, 62.

150. Για τα γυάλινα αγγεία της Ολυμπίας βλ. αναλυτικά: Ch. SCHAUER, 3. Kaiserzeitliches Glas in Olympia, στο: U. SINN - G. LADSTÄTTER - A. MARTIN - Th. VÖLLING et al., Bericht über das Forschungsprojekt "Olympia während der römischen Kaiserzeit und in der Spätantike" V. Die Arbeiten im Jahr 1995. Teil 2, *Nikephoros* 9 (1996) 224, 226, 228' Ch. SCHAUER, Γυάλινα αγγεία από την Όλυμπία, στο: *Πρακτικά τοῦ 5' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, τόμ. δεύτερος, *Αρχαιότης καὶ Βυζάντιον*, Ἀθήναι 2001-2002, 35-39.

γένει στη ρωμαϊκή εποχή¹⁵¹. Το σημαντικό αυτό εύρημα αποδεικνύει τη λειτουργία υαλουργείου στην αρχαία Ολυμπία και προστίθεται στις ήδη αναφερθείσες βιοτεχνικές δομές που λειτουργούσαν εκεί. Στις παραπάνω προστίθεται και η λειτουργία εργαστηρίων κεραμικής στον ίδιο οικισμό¹⁵². Όπως μαρτυρούν αρκετές μήτρες λύχνων που βρέθηκαν σε κτήριο πάνω από τη βορειοδυτική γωνία του ρωμαϊκού περιστυλίου¹⁵³, και η εύρεση, σε επίχωση, μήτρας που χρησίμευε για την παραγωγή λύχνων που χρονολογούνται στον 2ο και 3ο αι.¹⁵⁴, πήλινοι λύχνοι παράγονταν επίσης στην Ολυμπία κατά την εποχή που εξετάζουμε. Την ύπαρξη εγχώριας παραγωγής κεραμικής κατά την ίδια εποχή, δηλώνει και η μελέτη των ακόσμητων αγγείων, που παρουσιάζουν κοινά γνωρίσματα ως προς τον πηλό τους¹⁵⁵.

Η εικόνα που σκιαγραφήθηκε παραπάνω παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με εκείνη της αρχαίας Μεσσήνης. Και οι δύο περιοχές αποτελούν σημαντικές θέσεις της δυτικής Πελοποννήσου, αν και διαφορετικές ως προς τη φύση τους. Η αρχαία Μεσσήνη, οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο της Μεσσηνίας, εξακολουθούσε να ακμάζει τουλάχιστον μέχρι και το πρώτο μισό του 4ου αι.¹⁵⁶ Παράλληλα, η αρχαία Ολυμπία, ιδιαίτερα σημαντική θέση λόγω του ιερού της χαρακτηρα και της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων, συνέχισε να βρίσκεται

151. Για μία πρώτη σύντομη αναφορά σε αυτό τον κλίβανο: SCHAUER, Γυάλινα αγγεία, 42 και σημ. 38.

152. Βλ. σχετικά: SINN, Olympie, centre d'artisanat, 232-233.

153. Ch. SCHAUER, Μήτρες λύχνων πρωτοχριστιανικής εποχής από την Ολυμπία, στο: *Αχαΐα και Ηλεία. Ανακοινώσεις κατά το πρώτο διεθνές συμπόσιο, Αθήνα, 19-21 Μαΐου 1989*, επιμ. Α. Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ, Αθήνα 1991, 373-378, εικ. 1-3. Η λειτουργία περισσότερων εργαστηρίων παραγωγής λύχνων, κατά την ίδια εποχή, υποδηλώνεται και από την ύπαρξη αρκετών μητρών που προέρχονται από διαφορετικούς ανεσκαμμένους χώρους (βλ. γι' αυτές τις μήτρες: SCHAUER, Μήτρες λύχνων, 377).

154. SCHAUER, Μήτρες λύχνων, 377.

155. Βλ. σχετικά: A. MARTIN, Two Roman Contexts from Olympia, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 33 (1996) 128, 130.

156. Βλ. σχετικά: ΘΕΜΕΛΗΣ, Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 33-35, 41-44.

σε ακμή ακόμα και κατά τη διάρκεια του 4ου αι.¹⁵⁷ Σύμφωνα με όσα παρουσιάστηκαν, σημαντικές βιοτεχνικές δραστηριότητες (παραγωγή κρασιού, επεξεργασία δημητριακών, παραγωγή γυάλινων, πήλινων και μετάλλινων αντικειμένων) λάμβαναν χώρα είτε στον έναν, είτε στον άλλο, είτε και στους δύο οικισμούς κατά την υστερορωμαϊκή εποχή. Παρά το ότι η συστηματική μελέτη αρκετών από αυτές τις δομές δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί, ώστε να υπάρχουν σαφέστερες πληροφορίες για το ακριβές χρονικό πλαίσιο λειτουργίας τους, η ύπαρξή τους και στις δύο θέσεις τονίζει την αυτάρκειά τους σε συγκεκριμένα αγαθά. Αν και στην Ολυμπία πολλές εργαστηριακές εγκαταστάσεις χρονολογούνται κυρίως από τον 5ο αι. και μετά, τα στοιχεία που ήδη παρουσιάστηκαν δηλώνουν ότι η παραγωγή ορισμένων αγαθών (πήλινα και γυάλινα αγγεία για παράδειγμα) λάμβανε χώρα και νωρίτερα, στον 4ο αι. Σε ό,τι αφορά άλλωστε στην οινοποιία, αυτή φαίνεται ότι είχε μακρά παράδοση στην ευρύτερη περιοχή, βάσει των πληροφοριών του Πausανία για την ύπαρξη αμπελιών¹⁵⁸.

Δεν είναι παρακινδυνευμένο λοιπόν να υποθεθεί ότι η εύρεση των συγκεκριμένων ιγδίων στις δύο αυτές θέσεις της ενδοχώρας της Πελοποννήσου, πρέπει να συσχετιστεί με τις προαναφερθείσες ιδιότητες που είχαν αυτά, οι οποίες τα καθιστούσαν κατάλληλα για συγκεκριμένες, βιοτεχνικής φύσεως, χρήσεις, παρόμοιες με αυτές των πολύ περισσότερων ιγδίων από τη Jalame. Ας σημειωθεί ότι επιγραφές όπως: *θεῶν δωρήματα ἢ εὐκαρπία*¹⁵⁹, που απαντούν συχνά στα σφραγίσματα των αγγείων, είναι πιθανό να αποτελούν και αυτές μία επιπλέον ένδειξη για τη χρήση των σκευών αυτών¹⁶⁰. Ειδικά η λέξη *εὐκαρπία*, αφθονία, δηλαδή,

157. Βλ. συγκεντρωτικά για την αρχαία Ολυμπία, το ιερό και τους τελευταίους ολυμπιακούς αγώνες σε αυτήν: SINN, *Olympie, centre d'artisanat*, 229-230. Βλ. και: G. TOUCHAIS - B. DETOURNAY - A. PHILIPPA-TOUCHAIS - Y. VARALIS, *Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1996 et 1997*, BCH 122 (1998) 782.

158. Βλ. σχετικά: VÖLLING, *Παραγωγή κρασιού*, 33.

159. Για τη σημασία αυτών των λέξεων βλ. τα σχετικά λήμματα στα: F. PASSOW, *Handwörterbuch der Griechischen Sprache*, τόμ. I, 1-2, Leipzig 1847 TLG, III, και TLG, 4, 1-2 H. G. LIDDELL - R. SCOTT, *A Greek-English Lexicon, A New Edition Revised and Augmented throughout by Sir H. S. Jones*, Oxford 1940 E. A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*, τόμ. I, New York χ.χ.

160. Για τα σφραγίσματα αυτά βλ. συγκεντρωτικά: HAYES, *North Syrian Mortaria*, 340, 343-344, 345-346 VALLERIN, *Pelves estampillés de Bassit*, 174, 176, 199-200, 204.

καρπών, σχετίζεται άμεσα με τη χρήση των ιγδίων στην επεξεργασία καρπών, κάνοντας δηλαδή μνεία τόσο στην πρώτη χρήση (χρήση α) που αναφέραμε, όσο και, κυρίως, στην τρίτη χρήση (χρήση γ), στους καρπούς των ελαιόδεντρων και των αμπελιών και στην επεξεργασία τους για την παραγωγή λαδιού και κρασιού. Ακόμα και αν δεν υπήρχαν μεγάλες, οργανωμένες βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, τα αγγεία αυτά θα μπορούσαν να χρησιμεύουν στην κάλυψη των ταπεινών, καθημερινών αναγκών ενός νοικοκυριού σε ποικίλα αγαθά, τα οποία για να παραχθούν έπρεπε να υπάρξει ειδική επεξεργασία¹⁶¹. Ίσως, μάλιστα, ο συσχετισμός τους με τους πήλινους, κινητούς ληνούς ή τις πήλινες λεκάνες-τριπτήρες της αρχαιότητας να κάνει πιο πιθανή τη χρήση τους κατά τη διαδικασία της οινοπαραγωγής, η οποία μαρτυρείται και στις τρεις θέσεις¹⁶². Ας σημειωθεί ότι τα κύρια ονόματα που εμφανίζονται στα σφραγίσματα των ιγδίων και από τις δύο θέσεις ('Ερμογένης και Δόμνος) (εικ. 2, εικ. 4, εικ. 5) είναι αυτά με τη μεγαλύτερη διάδοση εκτός της Συρίας. Η εισαγωγή τους από αυτή την περιοχή σε μία εποχή (πρώτο μισό 4ου αι.), κατά την οποία η Ολυμπία, βάσει της μελέτης της κεραμικής¹⁶³, είχε περισσότερες επαφές με τη δυτική, παρά με την ανατολική Μεσόγειο¹⁶⁴, δηλώνει πιθανόν την

161. Χαρακτηριστική είναι, για παράδειγμα, η ύπαρξη πήλινων κινητών ληνών, που χρησίμευαν για την κάλυψη των αναγκών ενός νοικοκυριού (ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΛΕΟΝ, Οι ληνοί στις οικίες των Λουσών, 45-46, 48). Βλ. σχετικά και πιο πάνω, σ. 57.

162. Για τις πήλινες λεκάνες-ληνούς βλ. πιο πάνω σ. 57. Η χρήση ιγδίων κατά την διαδικασία οινοπαραγωγής αναφέρεται και στις πηγές: HILGERS, *Lateinische Gefässnamen*, 226 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

163. Δεν έχει ακόμα προχωρήσει η μελέτη της κεραμικής αυτής της εποχής από την αρχαία Μεσσηνή, γι' αυτό περιοριζόμαστε στη χρήση των στοιχείων που υπάρχουν από την ανασκαφή της αρχαίας Ολυμπίας.

164. Η παρατήρηση αφορά κυρίως στην καλής ποιότητας κεραμική και λιγότερο στους αμφορείς, για τους οποίους φαίνεται ότι γίνονταν εισαγωγές και από περιοχές του μικρασιατικού και αιγαιακού χώρου. Για αυτές τις κατηγορίες κεραμικής βλ. αναλυτικά: A. MARTIN, 4. Die Arbeit an der kaiserzeitlichen Keramik, στο: U. SINN - G. LADSTÄTTER - A. MARTIN - Th. VÖLLING et al., Bericht über das Forschungsprojekt "Olympia während der römischen Kaiserzeit und in der Spätantike" IV. Die Arbeiten im Jahr 1995. Teil 1, *Nikephoros* 8 (1995) 178' MARTIN, Two Roman Contexts, 127-134' A. MARTIN, Roman and Late Antique Fine Wares at Olympia, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 35 (1997) 211- 216' A. MARTIN, Amphorae at Olympia, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 36 (2000) 427-433. Αμφορείς Συρο-παλαιστινιακής προέλευσης εισάγονται στην Ολυμπία (πρόκειται για αμφορείς υστερορωμαϊκού τύπου 1 και 4), αλλά μετά τα τέλη του 4ου αι. και κυρίως μέσα στον 6ο αι. (MARTIN, Two Roman Contexts, 128-130' MARTIN, Amphorae at Olympia, 428-430).

εισαγωγή τους με σκοπό να ικανοποιήσουν συγκεκριμένες ανάγκες. Αξίζει, άλλωστε, κανείς στο σημείο αυτό να παρατηρήσει ότι το βασικό κέντρο παραγωγής αυτών των ιγδίων βρίσκεται στη Βόρειο Συρία, περιοχή με μακρά παράδοση τόσο στην ελαιοκαλλιέργεια, όσο και στην αμπελοκαλλιέργεια, παράδοση που συνεχίστηκε και στην υστερορωμαϊκή περίοδο¹⁶⁵, και ότι η περιοχή της Συρο-παλαιστίνης συνδέεται άμεσα με την υαλοποιία και την υαλουργία¹⁶⁶.

Συμπεράσματα

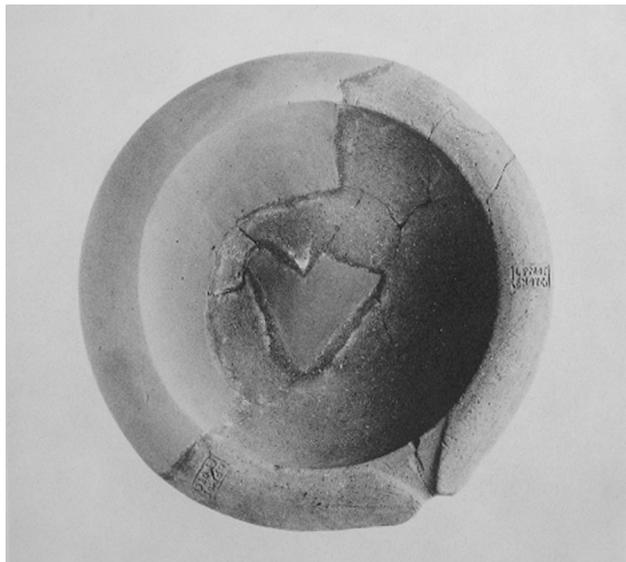
Η μεγάλη διάδοση αυτών των ιγδίων, στη διάρκεια του τέλους του 3ου και του 4ου αι., σε πολυάριθμες θέσεις της ανατολικής Μεσογείου, τόσο παράκτιες όσο και στην ενδοχώρα, σε μεγάλη απόσταση από το βασικό κέντρο παραγωγής τους, πέρα από το ότι δηλώνει ότι τα αγγεία αυτά ήταν σημαντικό εξαγωγίμο προϊόν δεν είναι προφανώς ανεξάρτητη από τις συγκεκριμένες ιδιότητες που είχαν και άρα από την τελική χρήση την οποία καλούνταν να εξυπηρετήσουν. Υποθέτοντας απλώς ότι τα σκεύη αυτά χρησιμοποιούνταν για την ανάμειξη και ανάδευση στερεών ή ρευστών

165. Για τα ελαιουργία της Βόρειας Συρίας βλ.: O. CALLOT, *Huileries antiques de Syrie du Nord*, Paris 1984. Βλ. επίσης ενδεικτικά και: G. TCHALENKO, *Villages antiques de la Syrie du Nord. Le massif du Bélus à l'époque romaine, I*, Paris 1953, 360-361 (όπου αναφέρεται η παλαιότερη άποψη περισσότερων ελαιουργείων) και G. TCHALENKO, *Villages antiques de la Syrie du Nord. Le massif du Bélus à l'époque romaine, II*, Paris 1953, πίν. CX. Βλ. και πιο πρόσφατα: Σ. ΧΑΤΖΗΣΑΒΒΑΣ, *Η ελιά και το λάδι στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Αθήνα 2008, 120-122, 131-137. Ακόμα, ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στη γειτονική περιοχή της Κιλικίας υπήρξε κατά τους υστερορωμαϊκούς χρόνους σημαντική παραγωγή αμφορέων που προοριζόνταν κυρίως για τη μεταφορά κρασιού (πρόκειται για τον υστερορωμαϊκό τύπο 1: J.-Y. EMPEREUR - M. PICON, *Les régions de production d'amphores impériales en Méditerranée orientale, Amphores romaines et histoire économique : dix ans de recherche, Actes du Colloque de Sienne (22-24 mai 1986) organisé par l'Università degli Studi di Siena, l'Università degli Studi di Roma-La Sapienza, le CNRS et l'École Française de Rome* εκδ. M. LENOIR - D. MANACORDA - C. PANELLA (Collection de l'École Française de Rome 114), Roma 1989, 236-243, εικ. 18, εικ. 19' D. PIÉRI, *Le commerce du vin oriental à l'époque byzantine (Ve-VIIe siècles), Le témoignage des amphores en Gaule* (Institut Français du Proche-Orient, Bibliothèque archéologique et historique 174), Beyrouth 2005, 80-81 και εικ. 38 [για τα εργαστήρια παραγωγής], 81-85 [για το περιεχόμενο των αμφορέων]).

166. Ενδεικτικά για τα πρωτογενή εργαστήρια υαλοποιίας βλ. FOY - NENNA, *Tout feu tout sable*, 34-39' FOY, *Les ateliers primaires*, 28-31. Για υαλουργία στην περιοχή: FOY - NENNA, *Tout feu tout sable*, χάρτης στη σ. 34.

υλικών γεωργικής ή κτηνοτροφικής κυρίως προέλευσης, παραγνωρίζουμε τις ιδιαίτερες ιδιότητες αντοχής, βάρους και στεγανότητας που συνεπάγονται τα χαρακτηριστικά των ιγδίων της Βόρειας Συρίας. Δυστυχώς, στις περιπτώσεις όπου ιγδία αυτής της κατηγορίας αποτελούν ευρήματα συστηματικών ανασκαφών (δεδομένου ότι πολλά από αυτά βρίσκονται σε μουσεία, χωρίς σαφή ένδειξη για τον τόπο και τις συνθήκες εύρεσής τους), τα περισσότερα προέρχονται είτε από επιχώσεις, είτε από οικιστικά σύνολα χωρίς να δίνονται περαιτέρω πληροφορίες για τη χρήση των επιμέρους χώρων. Στην τελευταία περίπτωση σε κάθε θέση δεν καταγράφονται περισσότερα από 5-10 όστρακα. Όμως, ακόμα και εάν τις περισσότερες φορές, ελλείψει ανασκαφικών δεδομένων και λόγω του μικρού αριθμού των δειγμάτων που έχουν βρεθεί σε κάθε θέση, θεωρούμε ότι τα αγγεία αυτά χρησίμευαν εν γένει για την ανάμειξη, το κοπάνισμα ή το άλεσμα προϊόντων σε στερεή ή ρευστή κατάσταση, θέσεις όπως αυτή της Jalame φωτίζουν περισσότερο το θέμα της χρήσης τους.

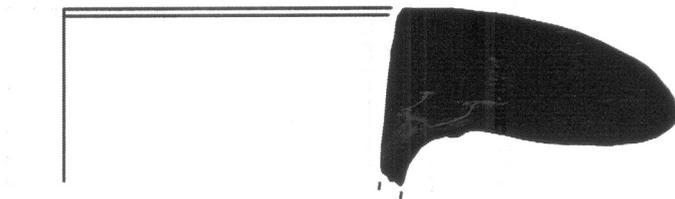
Είναι βέβαιο ότι το ερώτημα της χρήσης των λεκανών-ιγδίων δεν μπορεί ακόμα να απαντηθεί με βεβαιότητα. Αυτό οφείλεται κυρίως στην έλλειψη επαρκών πληροφοριών για το ανασκαφικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο εντοπίστηκαν. Θεωρούμε όμως εξίσου βέβαιο, ύστερα από την ανάλυση που προηγήθηκε, ότι αυτά τα σκεύη, με τα ιδιαίτερα κατασκευαστικά και μορφολογικά τους γνωρίσματα και με την ευρύτατη διάδοσή τους, στη διάρκεια της υστερορωμαϊκής εποχής, στην περιοχή κυρίως της ανατολικής Μεσογείου, αποτελούσαν εξαγωγίμα προϊόντα ευρύτατα αναγνωρισμένα λόγω των ιδιαίτερων αναγκών, τις οποίες μπορούσαν να εξυπηρετήσουν. Τα έως τώρα υπάρχοντα στοιχεία δεν αντιτίθενται στο συσχετισμό τους, κατ' αναλογία με τα ρωμαϊκά ιγδία, με την παρασκευή προϊόντων σχετιζόμενων με τη διατροφή. Δεν αντιτίθενται όμως, εξίσου, και στη συσχέτισή τους με συγκεκριμένες εργαστηριακές πρακτικές, ως μέρος του εργαλειακού εξοπλισμού τους. Αντιθέτως, μάλιστα, τα νεότερα ευρήματα επιβεβαιώνουν αυτό το συσχετισμό και αιτιολογούν ίσως καλύτερα τη μεγάλη διάδοσή τους και εκτός της Συρο-παλαιστινιακής ζώνης. Δεδομένου ότι τα τελευταία χρόνια οι πληροφορίες για τις ποικίλες εργαστηριακές εγκαταστάσεις και τη λειτουργία τους στη διάρκεια της υστερορωμαϊκής εποχής αυξάνονται, είναι πιθανόν να προκύψουν και νέα στοιχεία, που να ενισχύσουν ή να αμβλύνουν την ισχύ των ανωτέρω παρατηρήσεων.

Εικ. 1. Ιγδίο από τη Βόρειο Συρία που βρέθηκε στην Αγορά των Αθηνών (από: Hayes, North Syrian Mortaria, πίν. 73, a, P20013 [courtesy of the Trustees of the American School of Classical Studies at Athens]).

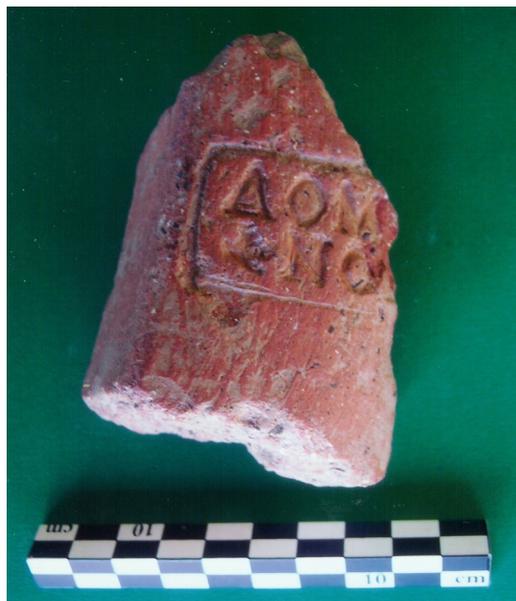
Εικ. 2. Σφραγίσματα σε ιγδία από την Αγορά των Αθηνών (από: Hayes, North Syrian Mortaria, πίν. 73, b [courtesy of the Trustees of the American School of Classical Studies at Athens]).

Εικ. 3. Σχέδιο ιγδίου από την αρχαία Μεσσήνη (Α.Ε. 8028) (κλίμακα: 1:4).

Εικ. 4. Τμήμα ιγδίου από τη Βόρειο Συρία που βρέθηκε στην αρχαία Μεσσήνη (Α.Ε. 8028).

Εικ. 5. Τμήμα ιγδίου από τη Βόρειο Συρία που βρέθηκε στην αρχαία Μεσσήνη (Α.Ε. 15059).

Εικ. 6. Ο χαρακτηριστικός πηλός ενός ιγδίου από την Βόρειο Συρία, που βρέθηκε στην αρχαία Μεσσήνη (Α.Ε. 8028).

OBSERVATIONS ON THE USE OF LATE ROMAN IMPRESSED CLAY MORTARS:
THE CASE OF “NORTH-SYRIAN MORTARIA”

Mortars made of clay were largely diffused and used during the Roman Empire. This article focuses on a specific category of clay mortars, identified by their region of manufacture as “North-Syrian Mortaria”. This category, dated to the end of the 3rd and to the first half of the 4th century A.D., was largely diffused in the eastern Mediterranean. This study, after presenting the main characteristics of these mortars (shape, decoration, fabric, production centers, dating, distribution), addresses questions regarding their use. Traditionally, roman mortars were used in order to process (pound, pulverize, grind, mix) either solid or liquid/fluid products related to sustenance. Written sources as well as archaeological evidence support these uses. However, this study attempts to point out that they could also have a more specialised use, connected to the requirements of specific, well-organized workshops. Regardless of the limited data concerning the exact archaeological context in which “North-Syrian Mortaria” are found, this could be the case for these and the case-studies of mortars of this category found in Jalame, in ancient Messene and Olympia support this opinion, as the archaeological data indicates that either wine or oil, or even glass vessels were produced in these sites during the late roman period.

